

КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

ІНСТИТУТ ПІСЛЯДИПЛОМНОЇ ОСВІТИ

ДИПЛОМНА РОБОТА СПЕЦІАЛІСТА

СТРУКТУРА КУЛЬТУРНОГО СИНДРОМУ
«ІНДИВІДУАЛІЗМ-КОЛЕКТИВІЗМ»
В УКРАЇНІ

Студента 3 курсу,
спеціальності 7.03010201 «Психологія»
заочної форми навчання
Борисенка Леоніда Григоровича

Науковий керівник:
канд. психол. наук, доцент
Кравчук Світлана Леонтівна

Роботу допущено до захисту перед ЕК рішенням навчально-методичної комісії
від «___» _____ 20__ р., протокол №__

Директор Інституту д.е.н, проф. Рожко О.Д.

Київ – 2017

КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА
ІНСТИТУТ ПІСЛЯДИПЛОМНОЇ ОСВІТИ

ДИПЛОМНА РОБОТА СПЕЦІАЛІСТА

**“СТРУКТУРА КУЛЬТУРНОГО СИНДРОМУ
«ІНДИВІДУАЛІЗМ-КОЛЕКТИВІЗМ»
В УКРАЇНІ”**

Студента 3 курсу
заочної форми навчання
Борисенка Леоніда
Григоровича
спеціальності
7.03010201 психологія

Науковий керівник: канд. психол. наук, доцент
Кравчук Світлана Леонтіївна

З оригіналом згідно

Заступник директора Інституту післядипломної освіти

Володимир ШЕВЧЕНКО

25 квітня 2022 року

ЗМІСТ

ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ІНДИВІДУАЛІЗМУ-КОЛЕКТИВІЗМУ	10
1.1. Розмаїття підходів до визначення культури	10
1.2. Основні підходи до порівняння культур	14
1.3. Становлення і розвиток етнометричних досліджень	19
1.4. Індивідуалізм-колективізм як головний вимір культур	21
1.5. Українська культура: індивідуалізм чи колективізм?	23
1.6. Етнометричні дослідження в Україні	24
1.7. Структура індивідуалізму-колективізму	27
1.8. Часова динаміка індивідуалізму-колективізму	29
РОЗДІЛ 2 МЕТОДОЛОГІЧНЕ ОБҐРУНТУВАННЯ ТА ПРОЦЕДУРА ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ	33
2.1. Методи і етапи вивчення «просторових» характеристик індивідуалізму-колективізму	33
2.1.1. Вибір опитувальника	33
2.1.2. Україномовна адаптація опитувальника Сінгеліса та ін. (1995)	34
2.1.3. Обробка результатів опитування	39
2.2. Методи і етапи вивчення часових характеристик індивідуалізму-колективізму	39
2.2.1. Обґрунтування і особливості застосування методу контент-аналізу	39
2.2.2. Робота з базою даних Google Books Ngram	41

2.2.3. Обробка даних контент-аналізу	43
2.2.4. Робота з базою даних European Social Survey	46
РОЗДІЛ 3 АНАЛІЗ РЕЗУЛЬТАТІВ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ	49
3.1. «Просторова» структура індивідуалізму-колективізму в Україні	49
3.1.1. Факторна структура	49
3.1.2. Вікові, статеві і регіональні особливості	56
3.1.3. Структура колективізму на рівні ін-груп	63
3.2. Часова структура індивідуалізму-колективізму в Україні	66
3.2.1. Динаміка змін індивідуалізму-колективізму в ХХ сторіччі	66
3.2.2. Динаміка змін індивідуалізму-колективізму в ХХІ сторіччі	83
ВИСНОВКИ	87
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	90
ДОДАТКИ	104

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

ВІ - вертикальний індивідуалізм

ВК - вертикальний колективізм

ГІ - горизонтальний індивідуалізм

ГК - горизонтальний колективізм

ЕФА - експлораторний (пошуковий) факторний аналіз

ЄСД - Європейське соціальне дослідження

І-К - індивідуалізм-колективізм

КФА - конфірматорний (підтверджувальний) факторний аналіз

КОПІЯ

ВСТУП

Актуальність дослідження. Після тривалого етапу зародження крос-культурної психології, коли спроби визначити чим відрізняються різні культури здебільшого носили якісний характер, в 70-ті роки ХХ ст з'явилася етнометрія - кількісний вимір складових елементів культури. Вже основоположник етнометрії Г. Хофстеде наводив дані вимірів «культурних цінностей» в більш ніж 70 країнах. З тих пір кількість охоплених подібними дослідженнями країн неупинно зростає. З-поміж низки культурних цінностей (або «культурних синдромів», за термінологією Г. Тріандіса), виокремлених в результаті застосування етнометричного підходу, чільне місце займає синдром «індивідуалізм-колективізм» (міра надання переваги особистим або груповим цілям), який подеколи називають головним виміром культури.

Етнометричні дослідження в Україні все ще поодинокі, а їхні результати часто суперечливі. Наприклад, незважаючи на стійкий міф про український індивідуалізм, застосування етнометричного підходу показує в кращому випадку досить незначне переважання індивідуалізму над колективізмом. Спроб дослідження факторної структури і структури на рівні ін-груп даного виміру, в Україні не було взагалі. Те саме стосується дослідження статевих та вікових особливостей, зв'язку індивідуалізму-колективізму з релігійністю особистості, а також часової структури (динаміки) компонентів індивідуалізму-колективізму.

Між тим вивчення даного конструкту представляє неабиякий інтерес. Подібне дослідження допоможе не лише зрозуміти місце українських ціннісних орієнтацій на «ментальній карті» світу, а й проллє світло на (можливі) відміни менталітету жителів різних регіонів України (у першу чергу, Сходу і Заходу). Окремим важливим питанням є проблема зміни ціннісної орієнтації під час трансформацій суспільства, викликаних тими чи іншими історичними подіями.

Об'єктом дослідження є культурний синдром «індивідуалізм-колективізм», а **предметом** - «просторові» і часові компоненти культурного синдрому «індивідуалізм-колективізм» в Україні.

Мета дослідження: з'ясувати та проаналізувати особливості «просторової» (факторна структура, вікові, статеві, регіональні особливості, структура на рівні ін-груп, зв'язок з релігійністю особистості), та часової (динаміка компонентів у часі, починаючи з 1900 року) структури культурного синдрому «індивідуалізм-колективізм» в Україні.

Теоретичний аналіз проблеми дозволив висунути такі **гіпотези:** 1) індивідуалізм та колективізм представляють собою два незалежні конструкти; 2) факторна структура даного культурного синдрому в Україні включає чотири фактори; 3) для українців характерне переважання індивідуалізму над колективізмом; 4) показники колективізму у жінок вищі за показники чоловіків, а показники індивідуалізму - нижчі; 5) існують регіональні відміни між показниками: в Західній Україні вищі показники індивідуалізму, а в Східній - колективізму; 6) вік негативно корелює з показником індивідуалізму і позитивно - з показником колективізму; 7) показник релігійності негативно корелює з показником індивідуалізму і позитивно - з показником колективізму; 8) сила зв'язку з ін-групою (безпосередня сім'я, родичі, друзі, колеги, сусіди) позитивно корелює з колективістичною орієнтацією; 9) протягом ХХ і на початку ХХІ ст. індивідуалістична орієнтація в Україні демонструє динаміку до зростання.

У відповідності до мети та гіпотез, ми поставили наступні **задачі** дослідження: 1) з'ясувати основні теоретичні підходи до тлумачення культурного синдрому «індивідуалізм-колективізм», та методологічні підходи до його вимірювання; 2) розробити україномовний опитувальник для вимірювання індивідуалізму-колективізму, взявши за основу опитувальник Сінгеліса та ін. (1995), дослідити його валідність та надійність; 3) дослідити факторну структуру індивідуалізму-колективізму в Україні; 4) вивчити вікові, статеві і регіональні

особливості індивідуалізму-колективізму в Україні; 5) дослідити зв'язок індивідуалізму-колективізму з релігійністю особистості та орієнтацією на певні ін-групи; 6) вивчити часову динаміку індивідуалізму-колективізму в Україні у XX ст., використовуючи метод контент-аналізу; 7) вивчити часову динаміку індивідуалізму-колективізму в Україні у XXI ст., провівши аналіз даних Європейського соціального дослідження, яке включало вимірювання цінностей за методикою Ш. Шварца.

Для розв'язання поставлених завдань використано комплекс **методів дослідження**: теоретичні: аналіз і узагальнення наукової літератури з проблем крос-культурних досліджень в цілому і культурного синдрому «індивідуалізм-колективізм» зокрема; емпіричні: психодіагностичне опитування з використанням адаптованого україномовного опитувальника Сінгеліса та ін. (1995), контент-аналіз; статистичні методи обробки даних: описова статистика, порівняння середніх, кореляційний аналіз, регресійний аналіз, факторний аналіз, аналіз часових серій, аналіз точок змін; інтерпретаційні (структурний) та організаційні (порівняльний) методи: порівняння, встановлення ключових характеристик отриманих результатів та даних літературних джерел.

Наукова новизна. Всі частини і етапи даного емпіричного дослідження є новими для української науки; дослідження часової динаміки вживання займенників є найбільш об'ємним на даний час дослідженням даного типу (114 слів, проміжок часу - 100 років); дослідження точок змін у часових серіях є однією з перших спроб використати даний тип статистичного аналізу для вивчення динаміки лінгвістичних даних.

Значення отриманих результатів. Теоретичне значення полягає у тому, що результати дослідження допомагають систематизувати знання з крос-культурних досліджень в цілому і кількісному вимірюванні культурного синдрому «індивідуалізм-колективізм» зокрема, заповнити прогалини у етнометричних дослідженнях в Україні, розширюють розуміння структури і часової динаміки

даного культурного синдрому, його залежності від таких факторів, як вік, стать та релігійність особистості. Практичне застосування отриманих результатів може включати їх використання в психолого-педагогічній роботі, в ділових і культурних контактах, при міжнаціональному спілкуванні тощо.

Надійність і вірогідність результатів дослідження забезпечена статистично значущим обсягом вибірки (604 особи), отриманих із різних регіонів України, значною кількістю книжок, використаних для контент-аналізу (490855 унікальних назв, які включають більше 55 мільярдів слів), значним обсягом вибірки респондентів, опитаних з використанням опитувальника Шварца в рамках Європейського соціального дослідження (9987 осіб), застосуванням методів, адекватних меті і завданням дослідження, поєднанням кількісного та якісного аналізу, інтенсивним використанням методів математичної статистики.

Положення, що виносяться на захист: 1) факторна структура індивідуалізму-колективізму в Україні включає чотири фактори; 2) протягом XX і на початку XI ст. спостерігається зростання індивідуалістичної орієнтації в Україні; 3) для сучасної України характерне переважання індивідуалістичної орієнтації над колективістичною; 4) для жінок, у порівнянні з чоловіками, характерне переважання колективістичної орієнтації; 5) вік, сила зв'язку з ін-групою, показник релігійності особистості позитивно корелюють з колективістичною орієнтацією.

Апробація роботи. Основні положення дослідження було презентовано на II Міжнародній науково-практичній конференції «Сучасна психологія: теорія і практика» (м. Івано-Франківськ, 6-7 травня 2016 р.), III Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні питання сучасної психології» (м. Дніпро, 7-8 жовтня 2016 р.), IV Міжнародній науково-практичній конференції «Значимість психології в сучасному суспільстві» (м. Ужгород, 16-17 червня 2017 р.).

Структура роботи. Робота складається зі вступу, трьох розділів, списку

використаних джерел (126 найменувань, з них 95 - іноземними мовами) і додатків.
Повний обсяг роботи - 105 сторінок, основний - 90 сторінок. Робота містить 16 таблиць і 7 рисунків.

КОПІЯ

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ІНДИВІДУАЛІЗМУ-КОЛЕКТИВІЗМУ

1.1. Розмаїття підходів до визначення культури

Поняття «культура» є однією з ключових концепцій в науках про людину. Культура включає різноманітні феномени, або так звані культурні універсалії, котрі передаються від покоління до покоління шляхом соціального наuczіння. Культурні універсалії включають мову, мистецтво, релігію, технологію, засоби виробництва, соціальні інститути тощо. Традиційно розрізняють духовну і матеріальну культуру, проте, даний поділ є лише «науковою абстракцією» [6], адже будь-який матеріальний культурний артефакт до своєї появи існує як певна ідея в свідомості людини.

Різнманітні визначення культури намагаються охопити одночасно і універсальність і багатоманітність даного поняття. Традиційно, у визначеннях культури має місце також певна «еволюція ідей», що відображає різний смисл, який вкладався у дане поняття у різні періоди і епохи.

Загальновідомо, що поняття «культура» походить від латинського дієслова «colere», яке означає обробіток землі. Це слово спочатку вживалося лише у древньоримських трактатах, присвячених сільському господарству. Таке прикладне визначення культури збереглося і до нашого часу («сільськогосподарська культура», «аквакультура» тощо), але дуже швидко почало вживатися і у переносному значенні. Вже Цицерон вживав словосполучення «культура душі», «культура духу» («cultura animae»), маючи на увазі, що душа людини стає певним чином «оброблена», якщо людина займається філософією і

мистецтвами [66].

У Середньовіччі поняття культури було дещо заморожене і практично не вживалося. Лише у XVII ст. німецький історик і філософ С. Пуфендорф практично перевідкрив Цицеронівську метафору і вперше вжив дане поняття у його сучасному тлумаченні. Культура (нім. Kultur), за його визначенням, - це будь-який продукт діяльності людини, як члена людського суспільства. «Суспільну» людину Пуфендорф протиставляв неосвіченій і невихованій «природній» людині [6; 66].

Поняття культури було активно підхоплене іншим німецьким філософом того часу - І. К. Аделунгом, який у 1782 р. випустив книгу під назвою «Досвід історії культури людського роду». Преставники німецької класичної філософії Кант і Гегель вочевидь більше орієнтувалися на роботи французьких мислителів, тому вживали поняття культури лише як синонім цивілізації. Зокрема, у Гегеля цивілізація (термін «культура» Гегель ніколи не вживав) ототожнюється з кінцевою стадією діалектичної еволюції духу.

У французькій мові замість німецького Kultur вживався термін «цивілізація», але він багато в чому перекукувався з сучасним розумінням культури. Зокрема Ж.-Ж. Руссо фактично почав протиставляти цивілізацію (культуру) і природу, порівнюючи цивілізовані і нецивілізовані народи. Останні, за його думкою, живуть у гармонії з природою і тому є щасливішими (в якості прикладу він наводив індіанців Америки до завоювання її європейцями).

Підходи французьких просвітителів в подальшому породили числені ідеї про спорідненість понять культури і цивілізації. Наприклад зараз нерідко культурою називають вищу ступінь розвитку цивілізації, або цивілізацію називають найбільш складну і розвинену стадію розвитку культури. Як зазначають Кребер і Клакхон [66], в англійській мові ці поняття є «майже синонімічними».

М. Я. Данилевський мабуть був першим, хто в середині XIX ст. ввів поняття культури у російську мову (із німецької мови, у його оригінальному, практично

сучасному тлумаченні). У своїй книзі «Росія і Європа» він створив концепцію локальних культур. Також йому належать оригінальні ідеї про відміни між різними культурами, зокрема між культурами Сходу, де домінує «споглядальна культура», та Заходу, де створена «утилітарно-практична культура» [5].

Робота Данилевського привернула увагу німецького філософа О. Шпенглера, який, на відміну від попередників, розвинув оригінальну концепцію протиставлення культури і цивілізації. За Шпенглером цивілізація - це стадія розвитку культури, яка характеризується відсутністю творчості, продуктивності, замороженістю і кристалізацією людяності. Цивілізація - кінцева стадія розвитку народу і його культури.

Отже до другої половини XIX ст. поняття культури вживалося рідко і майже виключно в німецькій мові. Лише у 1871 р. англійський антрополог Е. Б. Тейлор у монографії «Примітивні культури» дав класичне цілком сучасне визначення культури як «складного цілого, що включає в себе знання, вірування, мистецтво, моральність, право, звичаї, вміння та навички, набуті людьми як членами суспільства» [112]. Також він увів слово «culture» в англійську мову. Варто звернути увагу на те, що Тейлор, як і багато його попередників розглядали поняття культури і цивілізації як синоніми.

Ближче до кінця XIX ст. на додачу до першого значення культури, як індивідуального рівня виховання і розвитку, і другого значення, як (майже) синоніму цивілізації, викристалізовується третє - антропологічне - визначення культури, як традиції, яка передається через соціальне наслідування.

Англійський поет Т. Еліот присвятив проблемі визначення культури спеціальне есе, де він зафіксував ці три виміри культури. Еліот писав, що культура може вживатися у трьох сенсах: як характеристика індивіда, як характеристика групи чи класу і як характеристика всього суспільства в цілому [41].

У своїй класичній праці 1952 р. А. Кребер і К. Клакхон наводять кілька

десятьків визначень культури, які вони групують у шість категорій [цит. за 66]:

1) Описові визначення: вже наведене визначення Тайлора і всі визначення, які в тій чи іншій мірі повторюють його визначення, наприклад визначення Р. Бенедикт - «складне ціле, що включає навички, набуті людиною як членом суспільства»; Ф. Боас - «закристалізована активність людини... сукупність моделей поведінки, які люди отримують одна від одної»; Б. Малиновський - «інтегральна цілісність, що складається з інструментів і товарів споживання, творчих принципів різних соціальних груп, людських ідей і навичок, вірувань і звичаїв»;

2) Історичні визначення з акцентом на наслідування і традицію: Е. Сепір - «будь-яка соціально успадкована складова частина життя людини, матеріальна чи духовна»; К. Клакхон - «соціальний спадок, який індивід успадковує від групи, до якої він належить»;

3) Нормативні визначення, які характеризують підпорядкованість нормам поведінки і цінностям: К. Віслер - «спосіб життя спільноти чи племені... сукупність стандартизованих вірувань і практик»; Р. Лінтон - «сукупність ідей і результати поведінки, які є спільними для даного суспільства і передаються в його межах»; В. Томас - «матеріальні і соціальні цінності будь-якої групи людей, диких чи цивілізованих (їхні інститути, звичаї, установки, поведінкові реакції)»;

4) Психологічні визначення: Р. Бенедикт - «вивчена поведінка, тобто поведінка, яка не дана людині від народження, не визначена її зародковими клітинами, як поведінка ос чи мурашок, а яка повинна засвоюватися кожним новим поколінням знову від дорослих людей»; К. Янг - «форми звичної поведінки, спільні для групи, спільноти чи суспільства... складається із матеріальних і нематеріальних елементів»; Г. Рогайм - «сукупність всіх сублімацій, підстановок або реакційних формацій... все те в суспільстві, що пригнічує імпульси або створює можливість їх викривленої реалізації»;

5) Структуралістичні визначення: К. Клакхон і В. Келлі - «історично успадкована система... способу життя, яка поширена серед всіх або тільки серед

певним чином визначених членів групи»;

б) Генетичні визначення, які роблять акцент на походженні культури: П. Сорокін - «сукупність усього, що створено чи модифіковано свідомою чи несвідомою діяльністю двох чи більшої кількості індивідів, які взаємодіють один з одним або впливають на поведінку один одного»; В. Оствальд - «те, що відрізняє людину від тварин»; Р. Бейн - «будь-яка поведінка, опосередкована символами».

До цих визначень додамо наступні відомі визначення другої половини ХХ ст.

Основоположник етнометрії Г. Хофстеде бачив культуру як «колективне програмування свідомості, яке відрізняє членів однієї людської спільноти від іншої» [48, р. 21]. Очевидно за класифікацією Кребера і Клакхона дане визначення можна вважати структуралістичним.

Американський біолог Е. О. Вілсон, який є основоположником соціобіології - науки про соціальну поведінку людини і тварин з точки зору еволюційної теорії - писав, що «культуру, в тому числі найбільш блискучі і вражаючі її прояви у вигляді ритуальних і релігійних служб, можна інтерпретувати як ієрархічну систему пристосувань і пристроїв для відстеження параметрів середовища» [116]. Дане визначення можна є суто генетичним за класифікацією Кребера і Клакхона.

Англійський біолог-еволюціоніст Р. Доукінз в книзі «Егоїстичний ген» увів поняття мему - елементарної одиниці культурної інформації (за аналогією з геном - елементарною одиницею спадкової інформації). Не даючи формального визначення культури, Доукінз розглядає культуру як певну інтегральну сутність на зразок геному, яка складається з окремих ідей, поведінкових шаблонів, стилю, що наслідуються від однієї людини до іншої, можуть зазнавати «мутацій», змінюються і еволюціонують [7].

1.2. Основні підходи до порівняння культур

На ранньому античному етапі розвитку філософської та наукової думки головну причину відмін між народами вбачали у ступені розвитку цих народів (Демокрит, Лукрецій), у дії природного середовища, зокрема географічних чинників (Гіппократ, Арістотель), чи у взаємних культурних впливах (Геродот, Страбон) [6].

В епоху Просвітництва Ш.-Л. Монтеск'є розвинув ідеї Гіппократа та Арістотеля про роль географічних чинників і клімату у появі відмін між різними народами. Йому належить думка про те, що нижчі за розвитком народи більше залежать від факторів середовища, а тому середовище більше впливає на їхній «загальний дух» (даний термін Монтеск'є перекликається із більш пізніми поняттями «народний дух», «народна душа», які у свою чергу ототожнюються з поняттям психології народу). Вищі ж народи, на думку Монтеск'є, більше залежать в своєму розвитку від соціальних чинників [19].

Д. Юм для пояснення відмін між народами чи не першим використовує поняття «національний характер». Він приходить до висновку, що дана сутність найбільше залежить від соціально-політичних факторів життя суспільства, а також моралі і прийнятих у суспільстві правил поведінки.

У другій половині XIX ст. еволюціоністи (Е. Тайлор, Г. Спенсер, Л. Леві-Брюль) під впливом теорії еволюції Ч. Дарвіна намагалися досліджувати походження і розвиток вірувань і шлюбу. Даний напрямок також часто називають лінійним еволюціонізмом, очевидно підкреслюючи занадто механістичне бачення процесу культурної еволюції. Всі народи еволюціоністи ділили на примітивні і розвинені.

Тоді ж, у другій половині XIX ст., функціоналісти (Е. Дюркгейм, Б. Малиновський, А. Радкліф-Браун) проводили пошук відмін у матеріальній культурі різних народів, а також у структурі груп. Як свідчить назва напрямку, культуру функціоналісти розглядали як цілісне утворення, яке складається із

окремих елементів, котрі, у свою чергу, виконують певну соціальну функцію.

Важливим етапом становлення наукового підходу до порівняння культур була поява другій половині XIX ст. так званої психології народів. По суті це вже було виокремлення окремої наукової дисципліни, яка пізніше в Європейській традиції дістала назву етнічної психології. Появу психології народів пов'язують в першу чергу з іменами М. Лацаруса і Г. Штайнталя. Ці дослідники вбачали відміну між народами у «народному дусі» - певній феноменологічній сутності, яка є постійною і незмінною у даного народу, і яку можна досягнути через вивчення його міфології, моралі, мови [6].

Засновника сучасної експериментальної психології В. Вундта також цікавили психологічні пояснення етнологічних феноменів, наслідком чого стала його багатотомна праця «Психологія народів». В. Вундт розглядав у якості головної етнорозрізнявальної ознаки «народну душу», яку також можна досягнути через мову, міфи, звичаї [18]. Цікаво, що В. Вундт намагався перекинути місток від індивідуальної психології до психології народів, тобто поєднати дослідження на рівні культури і на рівні індивіду - спроба, яка буде неодноразово повторюватися іншими дослідниками вже після становлення етнометрії у другій половині XX ст. Проте Вундт підходив до даної задачі ще занадто механістично, постулюючи, що мова як елемент культури є ідентичною розуму на індивідуальному рівні, звичаї ідентичні волі, а міфи - почуттям. Також Вундт вважав, що культурні феномени неможливо вивчати експериментально, на відміну від індивідуальної психіки [6].

Г. Ле Бон в кінці XIX проголосив, що психологія народу - це і є головна ознака для класифікації народів, головна причина відмін між різними народами. Він використовує терміни «расова душа» і «душа народу», розглядає проблему співвідношення індивідуального і колективного, ставить проблеми психогенезу.

Зазначимо також, що від самої епохи античності тривав процес формального опису різноманітних народів, їхнього побуту, особливостей життя, походження, елементів їхньої матеріальної і духовної культури. Даний напрямок досліджень в

XIX ст. отримав назву «етнографія» (або «етнологія» як синонімічне, або принаймні близьке поняття), і до цього часу є тісно переплетеним з етнічною психологією і антропологією. Цікаво, що в німецькій науці XIX ст. сформувалося дві етнографії: одна, яка вивчає власний народ і інша, котра досліджує усі інші народи. Подібний підхід був характерний також для французької етнографії.

Не можна оминати і процесу становлення антропології. Це ще одна дисципліна складно і тісно поєднана з психологічними напрямками дослідження народів і культур. В широкому розумінні антропологія є комплексом дисциплін, котрі вивчають людину, включаючи сюди як вивчення її біологічної сутності, так і вивчення процесів соціо- та культурогенезу. Саме таке широке бачення антропології прийняте у західній науковій традиції, тоді як в СРСР і пострадянських країнах під антропологією розуміють лише «фізичну антропологію» (вона ж «біологічна антропологія»), тобто природничу науку про будову і походження людини як біологічної істоти.

Сам термін «антропологія» виник ще в епоху Відродження і від самого початку означав науку про людину, але до XIX ст. дисципліна була тісно поєднана з філософією (наприклад класична робота І. Канта, яка не має жодного відношення до наукової антропології називається «Антропологія з прагматичної точки зору»). У XIX ст. під терміном «культурна антропологія» почали розуміти комплекс гуманітарних дисциплін, що має стосунок до вивчення людини (етнографія, фольклористика, навіть лінгвістика і археологія), і має на меті дослідження культурного різноманіття. Близький термін «соціальна антропологія» почав означати вивчення соціальних структур і зв'язків між людьми. Поєднання цих наук з метою чітко відмежувати їх від методологічно окремої природничої науки фізичної антропології, отримало назву «соціокультурна антропологія» [6; 18].

Після даних феноменологічних узагальнень, що розвивалися від античності до кінця XIX ст., на початку XX ст. переважно в США з'являються вже суто наукові напрямки, які базувалися на емпіричному вивченні різних культур. Так на

зміну ідеям про національний характер, народний дух і народну душу, - складні і погано зрозумілі сутності, практично не доступні для емпіричного вивчення, - приходять емпіричні дослідження пізнавальних процесів, комплексу Едіпа, стилю виховання тощо. Ці наукові дослідження розвивалися у рамках чотирьох наукових шкіл - «Культура і особистість» (пізніше - психологічна антропологія), крос-культурна психологія, культурна психологія, та індігенна психологія.

Основний предмет психологічної антропології (відомі представники: Р. Бенедикт, Ф. Боас, А. Кардинер, Лінтон, М. Мід, М. Спіро) - вивчення прояву психічних процесів (мислення, емоцій, сприймання) у різному культурному контексті. Психоантропологи абстрагувалися від культури взагалі, культури як універсального суспільного явища, розглядаючи, натомість, конкретні культури і намагаючись описати і охарактеризувати як можна більшу кількість різноманітних культур. На етапі становлення даний напрямок носив назву школа «Культура і особистість», що добре відзеркалює подвійну природу його методологічного підходу, а саме - поєднання в аналізі психологічних і етнологічних даних [70].

Крос-культурну психологію (відомі представники: Р. Болтон, М. Борнстейн, Герсковіц, У. Мак-Дугалл, Р. Поллак, У. Ріверс, М. Сігалл), яка близька за змістом до психологічної антропології, зручно розглядати як методологічний підхід, а не окрему галузь [18]. Вона акцентує увагу на пошуку психологічних подібностей і відмінностей індивідів, що належать до різних культурних і етнічних груп, особливо на пошуку культурних універсалій. Вивчаючи якусь одну психологічну змінну у різних культурах, крос-культурна психологія потім зіп'явставляє і порівнює ці культури між собою .

Культурна психологія (відомі представники - Л. С. Виготський, М. Коул, О. Р. Лурія, Дж. Міллер) займалася вивченням особистості в соціокультурному та історичному вимірах, намагаючись при цьому не протиставляти і не порівнювати культури відповідно до якогось задалегідь визначеного критерію, що відрізняє її від крос-культурної психології. Культурна психологія, таким чином, більше схожа

на еkleктичний напрямок досліджень, що синтезує підходи двох попередніх галузей і не має своєї власної чітко вираженої наукової парадигми.

Індигенна (багатокультурна) психологія (відомі представники: Ф. Саху, Д. Сінха) намагається досягнути розмаїття окремих і унікальних психологій численних культур світу. Кожна культура, за переконанням представників даного напрямку, є унікальним і неповторним явищем, яке можна зрозуміти в повній мірі лише зсередини [6].

1.3. Становлення і розвиток етнометричних досліджень

Етнометрія є методологічним підходом в рамках крос-культурної психології, що ґрунтується на кількісному вимірі складових елементів культури. Її історія бере початок з робіт нідерландського психолога Г. Хофстеде, який між 1967 і 1973 роком провів дослідження співробітників компанії ІВМ в більш ніж 70 країнах, опитавши більше 100 000 респондентів за допомогою розробленого ним опитувальника [48; 49].

Зазначимо, що термін «етнометрія» вживається лише на теренах колишнього СРСР, і така назва для даного напрямку досліджень не є зовсім точною. Кількісні методи у крос-культурних дослідженнях використовувалися і до Хофстеде, наприклад для вивчення пізнавальних процесів у різних народів. Головний внесок Хофстеде полягає не у тому, що він першим почав «вимірювати культури», як вважають деякі автори (хоча, безперечно, після його робіт кількісні методи у крос-культурній психології стали домінуючими), а у тому, що він по-новому подивився на проблему складових елементів культури - що саме треба порівнювати у крос-культурних дослідженнях, щоб результати порівняння були валідними і надійними. За Хофстеде, відповідь на це питання є наступною: треба

порівнювати фактори, які з'являються у факторному аналізі відповідей представників різних культур.

Хофстеде виокремив чотири такі фактори (так звані, «культурні цінності») [48]: 1) індивідуалізм (IND) (протилежність - колективізм) - міра надання переваги особистим цілям перед груповими; 2) дистанція до влади (PDI) - міра, з якою члени суспільства допускають нерівномірність розподілу влади; 3) маскулітність (MAS) (протилежність - фемінність) - міра напористості, демонстрації «чоловічих» рис, таких як суперництво і цілеспрямованість; 4) уникнення невизначеності (UAI) - міра сприймання і реагування на незнайомі ситуації.

В кінці 80-х років, в результаті вимірів в Китаї, був доданий п'ятий вимір довгострокова орієнтація (LTO) [50] - орієнтація на стратегічні цілі, прагнення визначити майбутнє. Шостий вимір - потурання (IVR) (протилежність - стримання) - був доданий у 2010 році як результат аналізу даних World Values Survey [72]; це міра, до якої суспільство дозволяє відносно вільне задоволення людських потягів, пов'язаних з отриманням задоволення від життя. Зовсім недавно, у 2011 році, на основі крос-культурних досліджень 33 країн був введений у вжиток конструкт «зв'язаність-вільність», який розглядається як новий, на додачу до індексів Хофстеде, вимір культур, і характеризується силою соціальних норм і терпимістю до їх порушення [40].

Численні крос-культурні дослідження з використанням методики Хофстеде у десятках країн світу дозволили встановити, що індивідуалістичні культури характерні, в основному, для країн Заходу, колективістичні - для Сходу і Африки. По дистанції до влади також існують дві групи країн - західні і східні. Щодо довгострокової орієнтації, то тут високі показники характерні лише для країн Далекого Сходу з їхньою конфуціанською культурою. За іншими показниками Хофстеде поляризація виражена слабкіше.

Після Хофстеде інші великі крос-культурні проекти були наступні: проект Шварца, який виділив сім культурних вимірів [89]; проект Сміта, Дугана і

Тромпенаарса, в якому на основі аналізу 43 країн було виділено два виміри [97]; проект GLOBE, в якому вивчалися 62 країни і було виділено дев'ять вимірів [52]; найбільш масштабний на даний час проект - WVS - дослідження світових цінностей, який триває і понині і в якому досліджено близько 70 країн [126].

Багато з «нових» вимірів, відкритих у цих проектах корелюють з вимірами Хофстеде, тому виміри Хофстеде зараз розглядаються як базові і слугують для валідації результатів крос-культурних досліджень.

Також в рамках крос-культурних досліджень було введено поняття «соціальні аксіоми», які доповнюють культурні виміри Хофстеде, описуючи уявлення про те, як влаштований світ і суспільство [38]. Їх п'ять: соціальний цинізм, соціальна гнучкість, винагорода за зусилля, релігійність, керування долею.

В більшості крос-культурних досліджень увага приділяється, в основному, вивченню конструкту «індивідуалізм-колективізм». Його розглядають як найбільш значущий показник культурної варіабельності, «головний вимір культур» (Лебедева) [18]. Грунтовна розробка даної концепції таким вченими як Хофстеде, Тріандіс, Кім заклала підвалини сучасної крос-культурної психології.

1.4. Індивідуалізм-колективізм як головний вимір культур

Як показує історія філософської і наукової думки, розробка понять індивідуалізму і колективізму тривала не менше сторіччя. Так, засновник сучасної соціології Е. Дюркгейм у 1887 вжив терміни «органічна» та «механічна» солідарність. Перша описує тимчасові зв'язки між несхожими один на одного членами сучасних суспільств, друга - постійні зв'язки між подібними членами традиційних суспільств [8]. Німецький соціолог М. Вебер у 1905 році протиставляв індивідуалістично-орієнтований протестантизм і

колективістично-орієнтований католицизм [3]. Інший видатний французький соціолог Г. Ле Бон у 1908 році розглядав індивідуалістичні культури як вищі. «Народи, в яких індивідуалізм найбільш розвинений, лише завдяки цьому очолюють цивілізації і панують у світі», [16, с.50], - писав він.

Систематичне наукове вивчення даних феноменів почалося з 30-х років ХХ ст. В середині сторіччя американський антрополог М. Мід підкреслювала, що культури відрізняються різним акцентом на кооперацію, конкуренцію і індивідуалізм [70]. Утім лише у 70-ті роки з'явився методологічний інструментарій кількісного виміру індивідуалізму-колективізму. Після етнометричних досліджень Хофстеде, ми почали розуміти індивідуалістичні культури як такі, в яких люди орієнтовані в першу чергу на себе і на свою безпосередню сім'ю, в той час як в колективістичних культурах люди часто з народження належать до певних груп за межами сім'ї (так звані ін-групи) і позиціонують себе, в першу чергу, як члени цих груп. Це накладає відбиток і на трудові взаємини (і саме це було предметом досліджень Хофстеде в першу чергу): в індивідуалістичних суспільствах, в умовах організації зв'язки між членами дистанційовані, просування кар'єрними сходами відбувається на основі компетентності працівника; в колективістичних - вирішальне значення мають почуття обов'язку, відданість організації, зв'язки будуються на основі особистісних стосунків, просування по службі відбувається у відповідності до стажу [49].

Суттєво переосмислив даний конструкт грецький вчений Г. Тріандіс. Він увів поняття культурного синдрому і окрім індивідуалізму-колективізму виділив ще два синдроми: простота-складність та відкритість-закритість [105]. За його концепцією, колективізм проявляється максимально в закритих і простих культурах, а індивідуалізм - в складних і відкритих [4]. Також Тріандіс звернув увагу на характеристики ін-груп. Індивідуалістичні та колективістичні культури відрізняються кількістю ін-груп: індивідуалістичні культури мають безліч

різноманітних ін-груп (складна структура суспільства), тому вони справляють менший вплив на індивіда, ніж ін-групи в колективістичних культурах, в яких є тільки кілька головних ін-груп. Можливо, тому в західних суспільствах так багато політичних партій, товариств, спілок тощо, які досить слабо впливають на поведінку людей; людина вільно міняє групи, залежно від своїх інтересів, і не залежить від них [106].

Після Тріандіса даний конструкт розробляли У. Кім, К. Канджицибасі, Дж.Бері [9]. Болгарський соціолог М. Мінков зробив поки що останню спробу переосмислення конструкту «індивідуалізм-колективізм», трактувавши його як занадто широкий і неточний. Замість нього він ввів термін вимір «ексклюзивізм-універсалізм» [72], який поки не здобув широкого розуміння.

1.5. Українська культура: індивідуалізм чи колективізм?

У масовій свідомості панує думка, що індивідуалізм є однією з визначальних характеристик української ментальності. Згадаймо характерні прислів'я: «моя хата з краю», «своя сорочка ближче до тіла». На український індивідуалізм вказували видатні українознавці: М. Костомаров, котрий у якості прикладу наводив «відокремленість» дорослих дітей від батьків [12], Д. Чижевський, який характеризував його як прагнення до свободи, яке у певних випадках «веде до самоізолювання, до конфлікту з усім та усіма» [25].

Разом з тим, як зазначають багато дослідників, українська культура має глибокі колективістичні традиції. Показником цього може слугувати хоча б той факт, що в українській мові, як і в усіх східнослов'янських мовах відсутній еквівалент англійського поняття «privacy», яке є наріжним каменем індивідуалістичної культури [92]. Але переосмислення культурних цінностей у

вимірі індивідуалізм-колективізм в Україні триває вже давно. Воно почалося в релігійно-полемічній літературі XVI ст і набуло пасивно-споглядального характеру з часу включення України до складу Російської імперії, що так виразно можна бачити у суперечливих поглядах Г. Сковороди [11].

Вважається, що в СРСР домінували колективістичні цінності, про що свідчить дослідження 1985 року (цит. за [107]), хоча А. Тромпенаарс і Ч. Тюрнер, які розробили власну концепцію культурних відмін, дають для СРСР і Чехословаччини індивідуалістичні, а не колективістичні орієнтації [109].

Зважаючи на дещо суперечливі дані з цього приводу, не виключено, що за виміром індивідуалізму-колективізму українська культура є типовою пограничною культурою, яку не можна трактувати однозначно як індивідуалістичну, чи колективістичну. Інші приклади культур такого типу - культури Ізраїлю та Індії - повна суперечностей суміш індивідуалістичних і колективістичних традицій, які, тим не менше, доволі успішно співіснують разом [95].

Пролити світло на питання про індивідуалістичну чи колективістичну орієнтацію українців мало б дати використання етнометричного підходу до вивчення української культури.

1.6. Етнометричні дослідження в Україні

В Україні найбільше етнометричних досліджень проводилося з використанням методики Хофстеде. Проте, оскільки автори користувалися різними варіантами опитувальника, їхні результати, на жаль, практично неможливо порівняти між собою. При цьому, лише три українських дослідження відповідали принципам крос-культурних досліджень, оскільки включали порівняння кількох країн (більше 10, згідно рекомендації Хофстеде).

Українські показники IND, PDI і LTO в них близькі до середніх значень [98; 99; 103], індекс MAS - дуже низький [99], або порівняно високий [103], індекс UAI - високий [99; 103]. Ще в двох роботах проводилося порівняння різних регіонів України. Західні українці відрізнялися меншими PDI, LTO і UAI [20; 26]. За трьома іншими індексами дані не однакові: за IVR відмін не було [26], або цей індекс менший на сході [20]; MAS або вище на заході [26], або на сході [20], IND або вищий на заході [26], або без суттєвих відмін [20].

Ще одна проблема при використанні підходу Хофстеде полягає в тому, що деякі автори ігнорують факт відносності індексів, які мають сенс лише при порівнянні кількох культур, а не самі по собі [48], а тому безпідставно, без крос-культурного порівняння, роблять висновок про величину індексу українців [20]; також деякі автори порівнюють індекси організацій [14], для чого опитувальник Хофстеде не призначений взагалі.

Три дослідження в Україні базувалися на інших опитувальниках і стосувалися лише виміру індивідуалізму-колективізму. Порівняльне дослідження українців і американців з використанням короткої версії опитувальника Тріандіса із 14 тверджень [106] показало, що індивідуалізм в українців виражений сильніше [92]. Інше порівняльне дослідження українців і американців на основі повної версії опитувальника Сінгеліса та ін. [51] показало повністю протилежний результат [75]. Останнє із цієї низки дослідження 2016 року (щоправда на матеріалі 1999 року) показало, що індивідуалізм у Західній Україні виражений сильніше, ніж у Східній [60]; автори використовували опитувальник для оцінки незалежності Я [94].

З інших характеристик культури в Україні були виміряні соціальні аксіоми. Встановлено, що українцям більшою мірою, ніж представникам інших країн, властивий негативний погляд на людську природу (друге місце за фактором «соціальний цинізм»), низький рівень соціальної гнучкості (останнє місце), вірування в те, що в людському житті все зумовлено долею, події як минулого, так

і майбутнього заздалегідь визначені і мало що залежить від самої людини (перше місце за «керування долею») [22].

За виміром конструкту «зв'язаність-вільність» українці отримали найнижчий з усіх 33 досліджених країн бал, що характеризує українську культуру як дуже «вільну» зі слабкими соціальними нормами і високою толерантністю до порушників цих норм [40].

У вивченні ціннісних орієнтацій встановлено, що для українців найбільш важливими є цінності самозвеличення: успіх, робота, кар'єра, повага, самоповага; ключовою ознакою української культури визначено інтровертованість та орієнтацію на особистісну сферу взаємин (кохання, вірність, щасливе сімейне життя) [2].

При порівнянні з іншими країнами Європи за цінностями Шварца, для українців значною мірою характерні крайні значення [21; 93]. Так бали для цінностей конформності, влади і традиції більші у українців, ніж у інших європейців. Для українців найбільш важливою є цінність безпеки, а найменш важливі - цінності гедонізму та стимуляції, у той час як для інших європейців цінності універсалізму та доброзичливості є найважливішими, а цінності влади та стимуляції - найменш важливі [21].

На основі досліджень цінностей Шварца, Руднев і Магун малюють наступний не вельми привабливий портрет середньостатистичного українця: «...людина, для якої характерна значна обережність (або навіть страх), попотреба у захисті з боку сильної держави, консерватизм і страх соціального осуду. Відповідно, у цієї людини порівняно слабо виражені потреби в новизні, творчості, свободи і самостійності, їй не властива схильність до ризику і прагнення до розваг і задоволень. Разом з тим ця людина прагне до багатства і влади, а також до особистого успіху і соціального визнання... Сильна орієнтація на індивідуальне самоствердження знижує готовність цієї людини піклуватися навіть про тих, хто її безпосередньо оточує» [21].

За результатами опитувальника «Велика п'ятірка» українці демонструють сильну інтровертованість (лише у п'яти країн із 56 менші значення), низьку доброзичливість (найнижчий бал з усіх досліджених країн), доволі низьку сумлінність (лише у восьми країн нижчі бали), низьку відкритість досвіду (лише у двох країн нижчі бали), але досить високу емоційну стабільність (більш стабільні лише вісім країн) [86].

І нарешті, у вже згаданому дослідженні [98] показано, що показник локус контролю у українців знаходиться на досить низькому рівні (менше лише у двох із 24 країн), що свідчить про його інтернальність.

Етнометрія як метод крос-культурної психології розвивається майже півсторіччя, але становлення етнометричних досліджень в Україні ще тільки відбувається. Українська ментальність, яка характеризується співіснуванням різноманітних, почасти суперечливих, культурних норм і установок, може представляти значний інтерес для крос-культурної психології, сприяти кращому розумінню виникнення і еволюції культурних універсалій.

1.7. Структура індивідуалізму-колективізму

Г. Хофстеде розглядав індивідуалізм-колективізм як біполярний одновимірний конструкт - тобто достатньо виміряти лише показник індивідуалізму, а колективістична орієнтація буде характеризуватися низьким значенням індивідуалізму [48]. Поступово стало очевидно, що індивідуалізм-колективізм (а точніше індивідуалізм і колективізм) - це два окремі, складні, не взаємовиключні конструкти. Людина може бути індивідуалістом і колективістом водночас, а її схильність до тієї чи іншої орієнтації може бути ситуативною і залежною від соціального контексту (огляд у [78]).

Тріандіс запропонував розглядати індивідуалізм-колективізм вже не як двочленну, а як чотиричленну модель, додавши два нові виміри - горизонтальний та вертикальний. Чотири комбінації дають змогу виділити чотири типи національних культур [51]: 1) горизонтальний індивідуалізм - незалежність, унікальність, самостійність, рівність, відсутність зацікавленості у високому соціальному статусі (приклад - Швеція); 2) вертикальний індивідуалізм - самостійність і незалежність у ієрархічному світі, конкуренція і прагнення до підвищення соціального статусу (приклад - США); 3) горизонтальний колективізм - належність до груп, члени яких рівні між собою (ідеальна ситуація, не характерна для цілих країн - наприклад у ізраїльському кібуці); 4) вертикальний колективізм - належність до груп, члени яких мають різний статус і можуть самовіддано підпорядковуватися авторитету (приклад - Росія).

Роботи Тріандіса заклали основу для більш детального вивчення структури індивідуалізму та колективізму. Кім [62] розглядав І-К як шестифакторну модель, де індивідуалізм і колективізм складаються кожен з трьох факторів (так званих «мод»). Чен та ін. [32] теж віддавали перевагу шестифакторній моделі, роздівши ВК та ГК на два додаткові фактори. Джексон та ін. [56] розглядали колективізм як п'ятивимірний конструктор. Рокас та ін. [83] дивилися на питання структури І-К як більш широку проблему групової ідентичності; у них багатовимірною моделлю групової ідентичності, окрім І-К, також включає ідентичність з різними соціальними групами і нацією (остання - у вигляді націоналізму і патріотизму). А. Реало і Ю. Аллік [81], виділили три форми колективізму, поєднані в ієрархічну структуру: зв'язок із сім'єю (фамілізм), друзями чи колегами (компанійність) та суспільством (патріотизм). Гельфанд та ін. [45] писали про два типи колективізму: інституційний колективізм (ступінь заохочення і винагороди колективної поведінки з боку суспільних інститутів) та ін-груповий колективізм (власне колективізм у традиційному розумінні - сила зв'язку між індивідом, його сім'єю та іншими соціальними групами).

Варто зазначити, що у цих моделях індивідуалізм і колективізм часто розглядаються вже не як атрибути культурного рівня, а конструкти на рівні особистості. Тріандіс з колегами [108] з метою об'єднання різних рівнів вивчення І-К ввели поняття аллоцентризму та ідіоцентризму, які є особистіними вимірами колективізму і індивідуалізму відповідно.

Якщо розглядати лише дві найбільш популярні моделі І-К - модель Хофстеде та модель Тріандіса, - то потрібно сказати, що у сучасній крос-культурній психології ні перша, ні друга не є домінуючою [78]. Вони співіснують, і різні групи дослідників обирають модель відповідно до власних смаків і переконань. Ситуацію невизначеності посилює той факт, що поруч з цими моделями існує модель цінностей Шварца. Оригінальна десятифакторна модель Шварца була розроблена спочатку для індивідуального рівня аналізу, але подальші дослідження показали, що на рівні країн ця модель має стабільну семифакторну структуру, яка теж може успішно використовуватися для крос-культурних порівнянь [89]. Утім вважається, що модель Шварца є доволі широкою і включає всі параметри, на яких будуються моделі Хофстеде і Тріандіса [89; 100].

1.8. Часова динаміка індивідуалізму-колективізму

Культурні продукти є надзвичайно перспективним об'єктом психологічних досліджень. Відомі спеціалісти в культурній психології Маркус і Кітаяма підкреслювали обоюсторонній вплив культури і особистості: особистість міняє продукти культури, але культура також впливає на особистість і трансформує її [69].

Серед числених продуктів культури, друкована література представляє собою чи не найкращий ресурс для вивчення культурних змін. Культура

невіддільна від мови і передається за допомогою мови. В друкованій літературі зафіксовані мовні і культурні особливості людей, які жили у різний час, а тому вивчення друкованих джерел дає нам ключ до розуміння причин і динаміки культурних трансформацій.

Займенники є важливим об'єктом для вивчення динаміки лінгвістичних змін, оскільки вони є досить стабільними, незмінними мовними одиницями, які до того ж пов'язані з індивідуалістичними і колективістичними культурними цінностями. В експериментальних дослідженнях було показано, що праймінг (priming, фіксування установки) займенників першої особи однини активує індивідуалістичну саморепрезентацію [44]. Активація самосвідомості за допомогою камери чи дзеркала примушує людину думати, що займенники, які треба вгадати, є займенниками першої особи однини [39]. Представники колективістичних культур більше схиляються до того, що невідомий займенник, який треба вгадати, є займенником у множині [76].

Отже, на даний час не викликає сумнівів, що займенники першої особи однини («я» і похідні) пов'язані з індивідуалістичною орієнтацією, оскільки вони апелюють до індивідуальної сутності особистості, до її Я. Займенники першої особи множини («ми» і похідні) пов'язані з колективістичною орієнтацією, оскільки вони зміщують фокус уваги у напрямку групи. Займенники другої особи («ти» і похідні) теж пов'язані з індивідуалізмом, оскільки вони покликані відокремити дійову особу від усіх інших [111].

Ще донедавна вивчення культурних змін за допомогою методу контент-аналізу було надзвичайно складною задачею, яка потребувала поєднання зусиль великих груп дослідників, або була обмежена вузькою задачею. Наприклад, подібне дослідження могло бути обмежене вивченням колективістичних і індивідуалістичних цінностей у історіях з шкільних підручників [55], вивчення культурних відмін у подачі кримінальної хроніки в газетних публікаціях [74] тощо. З появою у XXI сторіччі масивних мовних корпусів ситуація докорінно змінилася.

Мовний, або текстовий корпус представляє собою певним чином підібраний і розмічений масив тексту, який може використовуватися для широкомасштабних статистичних досліджень, і покликаний максимально точно відображати природні особливості тієї чи іншої мови. Останніми роками, зусиллями фахівців в галузі корпусної лінгвістики створено кілька національних мовних корпусів, але найбільш популярними і об'ємними залишаються текстові корпуси компанії Гугл (Google Books Ngram) датовані 2009-2012 рр [80]. База даних Google Books Ngram містить більше п'яти мільйонів книг (6% від усіх книг, які коли-небудь були надруковані) [80], які представляють вісім найбільш поширених мов світу.

Після 2009 року, коли з'явилася перша версія Google Books Ngram вийшло кілька робіт, присвячених вивченню динаміки індивідуалізму-колективізму з використанням цього лінгвістичного корпусу.

Твенге та ін. вивчали динаміку вживання всіх особових і присвійних займенників у підкорпусі Американської англійської мови за 1960-2008 рр. [111]. Ними було показано, що вживання займенників першої особи однини і другої особи зросло за цей період на 42% і 300% відповідно, у той час як вживання займенників першої особи множини знизилося на 10%.

Ті ж автори, використовуючи підкорпус Американської англійської мови за 1960-2008 рр., дослідили динаміку вживання індивідуалістичних та колективістичних слів і фраз [110], і прийшли висновку, що перші помітно зросли у вживанні протягом досліджуваного періоду.

Роботи Твенге та ін. спонукали дослідити інші мови. У 2014 році Уз [113] вивчила всі дев'ять мов, представлених в Google Books Ngram. Це дослідження цікаве тим, що автор намагалася встановити зв'язок між динамікою вживання займенників у тій чи іншій мові і індексом індивідуалізму для відповідної країни з робіт Хофстеде. Було показано, що існує суттєва позитивна кореляція між відносною частотою вживання займенників першої особи однини (у порівнянні з першою особою множини: (я+мене)-(ми+нас)) і індексом Хофстеде.

У 2016 році групою китайських дослідників [36] було показано, що для восьми з дев'яти мов з Google Books Ngram (крім Британської англійської) відносна частота вживання займенників першої особи однини (у порівнянні з першою особою множини: (я+мене)-(ми+нас)) суттєво зросла з 1949 по 2008 рік, причому всі тренди були не лінійні, а квадратичні (U-подібні).

І нарешті ще одне дослідження минулого року [96] стосувалося вживання індивідуалістичних і колективістичних слів у російському підкорпусі Google Books Ngram протягом 1901-2009, а також їхнього зв'язку з економічними показниками. Результати демонструють зростання вживання лише індивідуалістичних слів за вивчений період, в той час як вживання колективістичних слів практично не змінилося.

Отже, вивчення часової динаміки змін культурних цінностей є молодим і перспективним напрямком психологічних досліджень. Оглянуті роботи продемонстрували загальну тенденцію до зростання індивідуалістичної орієнтації у світі, починаючи з середини ХХ ст.

РОЗДІЛ 2

МЕТОДОЛОГІЧНЕ ОБҐРУНТУВАННЯ ТА ПРОЦЕДУРА ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

2.1. Методи і етапи вивчення «просторових» характеристик індивідуалізму-колективізму

2.1.1. Вибір опитувальника

Проблема вибору адекватного емпіричного інструментарію є надзвичайно актуальною. Як свідчить аналіз поодиноких етнометричних досліджень в Україні, суперечливість отриманих результатів не в останню чергу це пов'язана з відсутністю надійних і валідних україномовних опитувальників. Серед близько 30 опитувальників для виміру індивідуалізму-колективізму [78], не існує загальноприйнятого стандарту, у зв'язку з чим різні опитувальники можуть давати повністю протилежні результати.

Різні версії історично першого опитувальника Хофстеде є популярним інструментом крос-культурних досліджень, у тому числі в тих дослідженнях, які проводилися в Україні, але цей опитувальник призначений для оцінювання всіх культурних цінностей, а не лише індивідуалізму-колективізму. До того ж, як зазначають деякі автори [99], інструментарій Хофстеде характеризується низькою надійністю. Як підкреслює сам автор [48], його опитувальник призначений лише для крос-культурних досліджень двох і більше країн (оптимально - 10); в крайньому випадку опитувальник може бути застосовано для вивчення регіональних відмін великих культурно-гетерогенних країн.

Опитувальники, розроблені школою Г. Тріандіса мають ширші можливості для застосування, дозволяють виявити вертикальний і горизонтальний компоненти

індивідуалізму-колективізму, є достатньо валідними і надійними [34]. Головним з цієї низки опитувальників вважається опитувальник запропонований Сінгелісом, Тріандісом, Бхавуком і Гельфандом у 1995 році [51]. Він є другим за частотою використання після опитувальників Хофстеде [102], його було широко адаптовано для проведення крос-культурних досліджень - зокрема є іспанська [47], італійська [28], корейська [82] та інші версії; крім того, в низці країн використовувалася оригінальна не перекладена версія. З цих міркувань для нашого дослідження було вирішено обрати саме опитувальник Сінгеліса та ін.

2.1.2. Україномовна адаптація опитувальника Сінгеліса та ін. (1995)

Жоден з опитувальників, які використовувалися в Україні для етнометричних досліджень не було адаптовано для використання саме в Україні. Лише деякі з них (наприклад опитувальник Хофстеде) було перекладено українською мовою. Валідність і надійність жодного опитувальника також не вивчалася в Україні. У зв'язку з цим, першою нашою задачею було провести україномовну адаптацію опитувальника Сінгеліса та ін. (1995), здійснивши його переклад, і дослідивши його валідність та надійність¹.

Переклад опитувальника з англійської мови на українську було проведено методом зворотного перекладу. Спочатку перекладач намагався максимально точно передати сенс кожного висловлювання, але щоб при цьому воно було зрозуміле українському користувачу. Потім перший варіант українського тексту було перекладено англійською мовою, проведено порівняння з оригінальним англійським варіантом, у переклад було внесено необхідні виправлення і уточнення. Переклад здійснював професійний перекладач за участю психолога, який вільно володіє англійською і українською мовами.

У результаті застосування даного підходу, була отримана наступна

¹ адаптовано з письмового дозволу SAGE Publications - власника прав на англійську версію опитувальника

україномовна версія опитувальника:

1. Розмовляючи з людьми, я надаю перевагу прямолінійному, відвертому спілкуванню
2. Моє щастя значною мірою залежить від щастя людей, що мене оточують
3. Я б робив те, що подобається моїй сім'ї, навіть якби терпіти не міг цієї справи
4. Перемога - це все!
5. Кожен повинен жити, не залежачи від інших
6. За все, що відбувається зі мною, несу відповідальність лише я
7. Як правило, я жертвую своїми власними інтересами (вигодою) на користь групи, до якої належу
8. Мене дратує, коли хтось виконує роботу краще за мене
9. Для мене важливо, щоб у групі\групах, до яких я належу, підтримувалися гармонійні стосунки
10. Для мене важливо робити свою роботу краще за інших
11. Я люблю ділитися різними дрібничками зі своїми сусідами
12. Мені подобається працювати в атмосфері конкуренції
13. Наші старенькі батьки мають жити разом з нами в одному домі
14. Благополуччя моїх колег по роботі важливе для мене
15. Мені подобається бути унікальним, багато в чому несхожим на інших людей
16. Якби мій родич опинився у фінансовій скруті, я б допоміг йому у міру своєї можливості
17. Діти повинні пишатися своїми батьками, якщо ті отримують заслужену винагороду (похвалу, визнання)
18. Мої інтереси і те, що я роблю в житті, стосуються лише мене
19. Конкуренція - це закон життя
20. Якщо мій колега по роботі отримає премію, я буду радий за нього

21. Я - унікальна людина
22. Задоволення для мене - це проводити час з іншими людьми
23. Коли хтось робить роботу краще за мене, я внутрішньо напружуюся і мобілізуюся
24. Я б пожертвував справою, яку я дуже сильно люблю, якщо б цю справу не схвалювала моя сім'я
25. Мені подобається приватність
26. Хороше суспільство неможливе без конкуренції
27. Дітей треба вчити ставити на перше місце свої обов'язки, а не власні забаганки
28. Я почуваюся прекрасно, коли виконую з іншими якусь спільну роботу
29. Терпіти не можу, якщо доводиться не погодитися із іншими членами групи, до якої я належу
30. Деяким людям важливо постійно перемагати, але я не один з них
31. Перед тим, як вирушити в далеку поїздку, я раджуся з багатьма своїми рідними і друзями
32. Коли я досягаю успіху, це, як привило, пояснюється моїми здібностями
33. Я - віруюча людина
34. Я пишаюся тим, що я українець/українка
35. Я пишаюся українською історією
36. Я відчуваю близькість, міцний зв'язок з моєю безпосередньою сім'єю (дітьми, чоловіком\дружиною, батьками)
37. Я відчуваю близькість, міцний зв'язок з більш далекими родичами (бабусею, дідусем, тіткою, дядьком і т.д.)
38. Я відчуваю близькість, міцний зв'язок з моїми друзями
39. Я відчуваю близькість, міцний зв'язок з людьми, що оточують мене в повсякденному житті (колегами по роботі, членами громади, сусідами і т.д.)
40. Я пишаюся українським демократичним державним устроєм

41. Я пишаюся українською системою соціального захисту

Питання № 33-41 було додано для додаткового вивчення валідності опитувальника і перевірки важливих кореляцій. Це, зокрема, питання, в яких учасник мав оцінити ступінь свого зв'язку з різними ін-групами (сім'я, родичі, друзі, колеги і сусіди), а також питання на оцінку рівня націоналізму (№ 33, 34) та патріотизму (№ 40, 41). Питання на оцінку рівня націоналізму і патріотизму було взято із роботи [115]; ці автори, у свою чергу отримали їх із більш об'ємних опитувальників, робота з якими показала, що у факторному аналізі саме ці чотири питання найкраще навантажують шкали націоналізму і патріотизму.

Для цілей нашого дослідження, опитування через мережу Інтернет представляє найбільший інтерес, адже воно дає можливість опитати значну кількість респондентів з різних регіонів України за короткий термін. Кількість психологічних досліджень з використанням Інтернету зростає з кожним роком. Наприклад, дані отримані через популярний Інтернет-майданчик Amazon Mechanical Turk публікуються в провідних наукових журналах. У зв'язку з цим, чимало уваги приділено проблемам валідності та надійності психологічного тестування через мережу Інтернет. Як свідчать ґрунтовні порівняльні аналізи, результати Інтернет-досліджень не відрізняються від результатів стандартних підходів з використанням паперових носіїв, з тією різницею, що в них більшу увагу необхідно приділяти проблемі множинних відповідей від одного користувача [30; 46]. Щодо використання етнометричного інструментарію у Інтернет-опитуваннях, то подібних робіт ще надзвичайно мало, але й поодинокі розвідки [67] дозволяють зробити висновок про перспективність даного підходу.

Враховуючи ці міркування, нами було вирішено створити електронну версію опитувальника і провести опитування через мережу Інтернет. За допомогою онлайн-сервісу Google Forms нами була згенерована електронна інтерактивна версія опитувальника, яка давала користувачу бачити кількість набраних балів за шкалами індивідуалізму і колективізму після відповіді на всі питання, що мало б

стимулювати інтерес до опитування. Рекомендований порядок подачі тверджень відсутній в оригінальній публікації, але цьому питанню приділили увагу деякі інші автори. Ми використовували порядок подачі тверджень, який рекомендували розробники данської [77] та італійської [28] версій опитувальника.

Всі пункти анкети досліджуваний мав оцінити за 9-бальною шкалою від 1 (категорично не погоджуюся) до 9 (повністю погоджуюся). Твердження для оцінки релігійності супроводжувалося окремим поясненням: «оцініть міру Вашої релігійності від 1 (категорично ні, я повністю байдужий до релігії) до 9 (безумовно так, я дуже віруюча людина)». В кінці опитувальника досліджуваний мав вказати свій вік, стать, яку мову він використовує в повсякденному житті, де він прожив більшу частину життя (вибрати область), де він проживає зараз (вибрати область), а також живе він у місті чи селі.

Опитування проводилося у квітні і серпні 2016 року з використанням електронної версії, яка розповсюджувалася через електронну пошту (шляхом особистого запрошення взяти участь у дослідженні) і шляхом розміщення оголошення на тематичних українських форумах мережі Інтернет. Один досліджуваний міг пройти опитувальник лише один раз (контроль здійснюється за допомогою спеціальної функції Google Forms). Після отримання відповідей, бали за шкалами Індивідуалізм, Колективізм, ВІ, ГІ, ВК та ГК сумувалися відповідно до ключа (див. табл. 3.2). Необхідно звернути увагу, що питання №30 є зворотнім (сума балів за даний тип питань часто має бути перетворена перед початком статистичного аналізу).

Наступні етапи адаптації включали дослідження конструктивної валідності за допомогою КФА, а також надійності за допомогою методу альфа Кронбаха. У першому випадку використовувався пакет lavaan [84] для програмного середовища R, у другому - програма SPSS 17.0. КФА було проведено з використанням методу максимальної правдоподібності (ML). Оскільки цей метод призначений для даних з нормальним розподілом, додатково було проведено тест Саторра-Бентлера, який

вносить поправку на розподіл, відхилений від нормального.

2.1.3. Обробка результатів опитування

В результаті проведеного опитування, нами було зібрано наступні дані: сума балів по шести шкалах з урахуванням віку, статі, регіону проживання, мови спілкування. Ці дані оброблялися стандартними методами математичної статистики, порівнювалися між собою і з сумою балів, яка характеризувала силу зв'язку з тією чи іншою ін-групою та балом за шкалою «релігійність».

Для статистичної обробки цих даних було використано, зокрема, такі методи: розрахунок описової статистики (середнє арифметичне, стандартне відхилення, тести на нормальність розподілу, на однорідності варіативності, на наявність викидів), методи порівняння середніх (t-тест Стюдента, тест Манна-Вітні, дисперсійний аналіз), методи кореляційного аналізу (кореляція Пірсона, кореляція Спірмена, множинний регресійний аналіз). Статистична обробка цих даних проводилася за допомогою програми SPSS 17.0.

2.2. Методи і етапи вивчення часових характеристик індивідуалізму-колективізму

2.2.1. Обґрунтування і особливості застосування методу контент-аналізу

Перші етнометричні дані щодо індивідуалізму-колективізму українців з'явилися лише в середині 90-х років, а тому з метою вивчення часової динаміки індивідуалізму-колективізму протягом 1900-2000 років, необхідно використати інший метод. Єдино можливим підходом уявляється контент-аналіз друкованої літератури з використанням лінгвістичного корпусу. Хоча контент-аналіз є не настільки точним методом, як опитування за допомогою спеціалізованих

опитувальників, і дозволяє вивчати лише два основні конструкти - індивідуалізм та колективізм, без їх детальної структури, - на даний час це єдиний метод дослідження часової динаміки І-К.

Об'єктом контент-аналізу у цьому випадку можуть виступати як окремі слова, які асоціюються з індивідуалізмом чи колективізмом, так і займенники. Останні виявляються більш перспективним об'єктом, оскільки не потребують проведення попереднього опитування, і, як було показано у попередньому розділі, деякі групи займенників («я» і похідні, «ти» і похідні, «ми» і похідні) надійно асоційовані з даним культурним синдромом.

Оскільки українська мова не є частиною корпусу Google Books Ngram, а також відсутній національний лінгвістичний корпус української мови, для цілей нашого дослідження найбільший інтерес представляє корпус російської мови. У Google Books Ngram за 1900-2000 роки російськомовний корпус містить 490855 книг, які включають більше 55 мільярдів слів.

Протягом всього ХХ ст на території України фактично панувала двомовність з більш-менш вираженим переважанням російської мови. У східних, північних і південних регіонах російська мова виразно домінувала і продовжує займати провідні позиції дотепер. Наприклад, як зазначає Крип'якевич [13, с. 263], в кінці 80-х років у всіх обласних центрах сходу, півночі і півдня України нараховувалося лише 16 україномовних шкіл. Як пише Бойко [1, с. 547], у 1953 р. у всій Україні в українських школах вчилися 1,4 млн. дітей, а у російських і змішаних - 3,9 млн.

Щодо книговидання, то в Україні видавалося більше українських книжок, ніж російських лише протягом 45 років ХХ ст - з 1925 по 1980, і ці дані стосуються лише загального тиражу, а не унікальних назв книжок [118]. Кількість унікальних назв українських книжок ніколи не перевищувала таку російських книжок [118], а з 1969 по 1980 кількість назв українських журналів і книжок різко зменшилося з 60% до 20% [23, с. 447-452].

Ситуація формальної двомовності, і фактичного домінування російської

мови на території України, продовжується навіть після розпаду СРСР. Наприклад, на даних час лише 14% інтернет-сторінок в Україні є україномовними [24], а у повсякденному житті спілкуються тільки українською мовою лише 38% громадян України [119].

Отже, на нашу думку, застосування контент-аналізу російської мови є прийнятним для вивчення індивідуалістичних і колективістичних орієнтації в Україні протягом ХХ ст. Більше того, подібний аналіз має набагато ширше застосування і може використовуватися для вивчення орієнтацій всього російськомовного населення колишнього СРСР. Утім, подібний висновок потребує вивчення специфіки використання російської мови у тій чи іншій республіці колишнього СРСР, що виходить за межі даного дослідження.

Звичайно, для повноти отриманої картини, і для порівняння з даними по російській мові, в майбутньому потрібно ставити задачу вивчення вживання займенників в україномовних книжках. На жаль, на даний час подібне дослідження, за відсутності лінгвістичного корпусу української мови, є надзвичайно трудомістким, а тому практично нездійсненним.

2.2.2. Робота з базою даних Google Books Ngram

Нами проведено пошук в базі даних Google Books Ngram всіх особових і присвійних займенників російської мови, як у сучасній, так і дореволюційній орфографії - загалом 114 слів (див. табл. 2.1). Окрім наведених в табл. 2.1 груп, вивчалась також частота вживання всіх займенників в однині, всіх займенників в множині, їх різниці, різниці між першою особою однини і множини, та займенників в цілому, як частини мови. Необхідно зауважити, що оскільки ввічлива форма другої особи однини в російській мові («Вы» і похідні) повністю ідентична другій особі множини, ця група не використовувалась для аналізу всіх займенників в однині і всіх займенників в множині (але використовувалась для аналізу займенників другої особи в цілому, безвідносно до числа).

Займенники, які використовувались в контен-аналізі

Група	Займенники
Перша особа однини	я, меня, мне, мной, мною, моя, мое, мои, моего, моему, моей, моею, моих, моим, моими, моихъ, моимъ, мнѣ
Перша особа множини	мы, нас, нам, нами, наш, наша, наше, наши, нашего, нашему, нашим, нашем, нашу, нашей, наших, нашими, насъ, намъ, нашемъ, нашихъ, нашъ, нашимъ
Друга особа однини	ты, тебя, тебе, тобой, тобою, твой, твоя, твое, твои, твоего, твоему, твоем, твою, твоей, твоею, твоих, твоим, твоими, тебѣ, твоимъ, твоємъ, твоихъ
Друга особа множини	вы, вас, вам, вами, ваш, ваше, вашего, вашему, вашим, вашем, ваша, вашу, вашей, ваши, ваших, вашими, васъ, вамъ, вашему, вашъ, вамъ, вашимъ, вашихъ
Третя особа однини	он, его, него, ему, нему, нем, она, ее, нее, ей, ней, ею, нею, оно, онъ, ея, немъ
Третя особа множини	они, них, ими, ними, их, оне, ихъ, нихъ

Примітки: займенники «мой», «мою», «моем» не використовувались, оскільки вони є омонімами до інших частин мови; займенники «им», «ним» використовувались тільки в аналізі всіх займенників в цілому, оскільки вони є формами як третьої особи однини, так і третьої особи множини.

Пошук проводився з використанням онлайн-інтерфейсу Google Books Ngram Viewer за адресою: <https://books.google.com/ngrams>. Параметри пошуку: роки - з 1900 по 2000; корпус - російська мова, версія 2012 року; згладжування - 0; нечутливість до великих літер.

Отримані дані оброблялись за допомогою низки складних статистичних методів. Статистичні обчислення проводилися з використанням програми SPSS 17.0, якщо не зазначена інша програма (див. нижче).

2.2.3. Обробка даних контент-аналізу

Результатом пошуку у Google Books Ngram є частота вживання того чи іншого слова у конкретний рік, тобто відсоток слова, за яким здійснювався пошук, від загальної кількості слів. Інакше кажучи, кількість займенників у той чи інший рік є нормалізованим значенням від загальної кількості слів, які були опубліковані у книжках у цей рік (або ще точніше: які присутні у базі даних Google Books Ngram у цей рік). Ми також випробували інші методи нормалізації - зокрема, нормалізацію за частотою найбільш уживаних слів, використану Асербі на ін. [104]. Але оскільки результати даної нормалізації (за частотою найбільш уживаних слів російської мови - «и» та «на» [120]) ідентичні нормалізації за загальною кількістю слів, у подальшому ми користувалися лише останнім методом.

Для дослідження зміни вживання займенників між різними періодами ХХ ст. було використано не сирі дані, отримані з Google Books Ngram, а дані регресійного аналізу, проведеного окремо для кожного підперіоду. Перед регресійним аналізом дані перевіряли на нормальність розподілу, наявність викидів, мультиколінеарність, та рівність варіацій.

Для дослідження форми часового тренду, було використано тест «оцінка кривої» з порівнянням лінійного, кубічної та квадратичної форм тренду.

Для вивчення кореляцій часових серій між собою, спочатку була проведена оцінка їх стаціонарності за допомогою тесту Дікі-Фулера (пакет «tseries» для програмного середовища R). Якщо часові серії не демонстрували стаціонарність на проміжку $lag = 1$ рік, їх було трансформовано за допомогою підрахунку різниці першого порядку (різниця зміни серії між двома послідовними роками). Після

даних маніпуляцій всі часові серії демонстрували стаціонарність, тому можна було досліджувати їх кореляцію між собою (за методом Пірсона).

Для порівняння частоти вживання різних слів, було проведено їх стандартизацію. Стандартизація не є потрібною для вивчення частоти вживання займенників, оскільки частота вживання різноманітних займенникових форм відображає природню структуру мови, втручання у яку викривить отримані результати. Але стандартизація конче необхідна для інших частин мови. Зокрема, ми використали стандартизацію для вивчення частоти вживання індивідуалістичних і колективістичних слів, отриманих із роботи [96]. Стандартизацію проводили за формулою (2.1):

$$Z_{x,t} = \frac{\bar{f}_{x,t} - \mu_x}{\sigma_x} \quad (2.1)$$

де x - індивідуалістичне чи колективістичне слово; $\bar{f}_{x,t}$ - середня частота слова x за рік t ; μ_x - середня частота слова x за всі роки; σ_x - стандартне відхилення слова x за всі роки.

Для пошуку статистично значущих точок змін у часових серіях займенників ми використали програму В.Тейлора Change-Point Analyzer [123]. Пошук проводився зі значенням 1000 бутстреп-реплікацій. Результатом пошуку є набір точок змін, 95%-ний довірчий інтервал кожної точки, та її рівень (порядковий номер її знаходження).

При використанні методів пошуку точок змін, необхідно враховувати дві важливі умови: залишки часової серії мають демонструвати нормальний розподіл і бути незалежними (не мати автокореляції).

Оскільки не існує єдиної думки з приводу доцільності проведення трансформації часових серії у випадку відхилення залишків від нормального

розподілу, нами було проведено трансформацію за методом Бокса-Кокса (використовувався алгоритм для програмного середовища R [125]), виключно з метою порівняння отриманих результатів.

Відомо, що автокореляція представляє чи не найбільш серйозну проблему при роботі з часовими серіями. Автокореляція означає таку властивість часової серії, коли кожне наступне значення серії можна передбачити, знаючи попереднє значення. Іншими словами, дані не є незалежними одне від одного. Існують різні підходи до роботи з серіями, які демонструють автокореляцію, а позбавлення від автокореляції є досить складним завданням, яке може негативно вплинути на результат. На нашу думку, найбільш оптимальна стратегія роботи з автокореляцію продемонстрована в роботі [27]: автори моделювали автокореляційні процеси в заданій часовій серії з метою встановити до якої міри автокореляція викривлює результат пошуку точок змін. Ми використали такий же підхід. Моделювання автокореляції в програмному середовищі R проводили за формулою (2.2):

$$Y_i = \rho Y_{i-1} + \varepsilon_i \quad (2.2)$$

де $\varepsilon_i \sim N\{0, \sigma^2\}$, N - довжина часової серії (=100), σ^2 - стандартне відхилення, Y - середнє арифметичне, ρ - коефіцієнт автокореляції.

Коефіцієнт автокореляції приймає значення -1, -0,8, -0,5, -0,2, 0, 0,2, 0,5, 0,8, 1. Часова серія на кожному рівні ρ була використана для пошуку точок змін; аналіз повторено 1000 разів. В результаті застосування даного підходу, було показано, що більше 80% точок змін на рівні $-0,2 \leq \rho \leq 0,2$ співпадають з точками змін на рівні $\rho=0$ (відсутність автокореляції), що є хорошим показником [27]. Отже, можна зробити висновок, що вплив автокореляції на часові серії займенників, з якими ми працювали, є помірним, а тому результати пошуку статистично достовірних точок змін є надійними.

2.2.4. Робота з базою даних European Social Survey

Для вивчення динаміки зміни індивідуалізму-колективізму у XXI сторіччі поки що неможливо використати контент-аналіз лінгвістичних корпусів. Причин кілька. По-перше, даний період є занадто коротким. По-друге, база даних Google Books Ngram включає книжки, які було надруковано до 2008 року включно. По-третє, варто враховувати той факт, що в XXI сторіччі Україна є незалежною державою, а тому використання контент-аналізу російської мови є менш методологічно виправданим у XXI ст., ніж у XX ст.

У пошуках методу вивчення динаміки зміни індивідуалізму-колективізму у XXI сторіччі ми звернули увагу на дані Проекту Європейського соціального дослідження (European Social Survey). Проект включає опитування жителів країн Європи (більше ніж 20 країн) кожні два роки. Україна почала приймати участь у даному дослідженні у 2004 році, і завершила (на жаль) у 2012. Проте, навіть цей короткий проміжок часу, який включав п'ять хвиль дослідження, дав багатий матеріал для наукового аналізу і осмислення.

З-поміж різноманітних параметрів, які вивчаються в рамках даного проекту, і які мають значення здебільшого для соціологів і політологів, нас найбільше цікавлять результати дослідження ціннісних орієнтацій, яке проводиться за методикою Ш. Шварца.

Свою теорію базових людських цінностей ізраїльський соціальний психолог Ш. Шварц розглядав як продовження і доповнення до напрямку досліджень, запроваджених Г. Хофстеде [88; 90]. Теорія виокремлює 10 таких цінностей, які можна організувати у чотири групи-фактори: 1) відкритість до змін (цінності самостійності і стимуляції); 2) самоствердження (цінності гедонізму, досягнення, влади); 3) консерватизм (цінності безпеки, конформності, традиції); 4) самотрансцендентність (у деяких перекладах - «вихід за межі свого Я») (цінності універсалізму і доброзичливості) [10]. Ці чотири групи утворюють два біполярні

виміри: відкритість до змін протистоїть консерватизму, а самозвеличення є противагою самотрансцендентності [88].

Перший і найбільш популярний опитувальник цінностей складається із 57 висловлювань, кожне з яких необхідно оцінити за несиметричною шкалою від -1 до 7. Спеціально для використання в ЄСД, Шварц розробив так званий Портретний ціннісний опитувальник [122]. Він включає 21 опис людини, кожен з яких необхідно оцінити за 6-бальною шкалою відповідно до того наскільки цей портрет схожий на респондента.

Деякі дослідники вже аналізували ціннісні орієнтації українців на основі даних ЄСД. Так, Руднев і Магун [21] детально проаналізували дані першого дослідження 2004 року, прийшовши до висновку, що цінності українців демонструють межові тенденції при порівнянні з іншими країнами Європи. Шестаковський [93] коротко зачепив питання часової динаміки цінностей на основі чотирьох хвиль ЄСД. У цих роботах цінності аналізували або відповідно до чотирифакторної моделі Шварца, або на основі власного факторного аналізу, дещо відмінного від оригінальних результатів Шварца.

Між тим 10 цінностей можна згрупувати не лише у чотирифакторну, але і у двофакторну модель більш високого рівня [91]. Один фактор буде містити особисті цінності (цінності влади, досягнення, гедонізму, стимуляції, самостійності), інший - цінності колективу (цінності доброзичливості, конформності, традиції). Дві цінності, що залишилися - цінності універсалізму і безпеки - навантажують обидва ці фактори майже порівну. Саме така модель є найбільш цікавою для наших цілей, оскільки вона найбільш схожа на моделі індивідуалізму-колективізму у крос-культурній психології. І саме цю модель ми вирішили дослідити детально.

Результати українських опитувань було завантажено с сайту ЄСД (<http://www.europeansocialsurvey.org>). Сирі дані було центровано відповідно до рекомендацій ЄСД [122]. Процедура центрування вибірки включає внесення поправки на стиль відповіді кожного опитуваного (тенденцію давати відповіді

одного типу). Для цього вираховується середнє значення усіх відповідей опитуваного, яке потім віднімається від балу, отриманого для кожної цінності. Значення кожної цінності було отримано відповідно до ключа [122], після чого дані було об'єднано у дві групи - особисті цінності і цінності колективу. Статистична обробка даних була стандартною і включала розрахунок описової статистики (середнє арифметичне, стандартне відхилення, тести на нормальність розподілу, на однорідності варіативності, на наявність викидів), порівняння середніх за допомогою t-тесту Стюдента та кореляційний аналіз за методом Спірмена. Статистична обробка цих даних проводилася за допомогою програми SPSS 17.0.

КОПІЯ

РОЗДІЛ 3

АНАЛІЗ РЕЗУЛЬТАТІВ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

3.1. «Просторова» структура індивідуалізму-колективізму в Україні

3.1.1. Факторна структура

За час проведення опитування 614 осіб надіслали свої відповіді на питання анкети з усіх областей України. 10 відповідей не було враховано (всі відповіді одноманітні, або Україна не вказана як місце проживання). 604 відповіді (197 чоловіків і 407 жінок), що залишилися, було використано для статистичного аналізу. Вік учасників склав 18-69 років ($M=37,8$).

Конфірматорний факторний аналіз дозволив отримати індекси для моделей з різною кількістю факторів (табл. А.1). Для порівняння, в табл. А.1 також показано індекси оригінального англomовного опитувальника Сінгеліса та ін. і його іспаномовної адаптації з даних літературних джерел.

Крім того, нами було отримано три додаткові індекси, відсутні в цих публікаціях - SRMR, CFI, TLI. Для 4-факторної моделі вони були відповідно 0,072 (з поправкою після тесту Саторра-Бентлера - 0,070), 0,65 (0,66), 0,62 (0,64); для 1-факторної моделі - 0,092 (0,090), 0,36 (0,37), 0,32 (0,33); для 2-факторної моделі - 0,079 (0,077), 0,53 (0,55), 0,50 (0,51); для 3-факторної моделі (ГІ і ВІ в одному факторі) - 0,077 (0,075), 0,59 (0,61), 0,56 (0,58); для 3-факторної моделі (ГК і ВК в одному факторі) - 0,075 (0,073), 0,59 (0,60), 0,56 (0,57).

Не дивлячись на те, що КФА дозволяє побачити велику кількість індексів, кожен з яких може слугувати для оцінки параметрів досліджуваної моделі, найбільш важливим індексом вважається SRMR (standardized root mean square residual). В наступну чергу рекомендовано звернути увагу на індекси RMSEA (root

mean square error of approximation) та CFI (comparative fit index) [87]. Для того, щоб модель вважалася статистично прийнятною, значення даних індексів мають бути такі: CFI > 0,9, SRMR < 0,08, RMSEA < 0,06 [53; 54].

У нашому аналізі індекс SRMR є меншим необхідного рівня 0,08 для 2-х, 3-х і 4-факторної моделі, але найкращим (найменшим) він є у 4-факторної моделі. Індекс RMSEA оптимального значення досягає лише для 4-факторної моделі. Індекс CFI є найвищим для 4-факторної моделі, хоча й не досягає необхідного значення 0,9, але даний індекс є відносним і сильно залежить від величини χ^2 (те ж стосується іншого відносного індексу - TLI, Tucker-Lewis Index).

Інші індекси не вважаються критичними для оцінки моделі і наводяться лише для повноти картини, а також для порівняння наших даних з даними інших досліджень. Зокрема, величина χ^2 у подібних аналізах рідко досягає прийнятних (низьких) значень, але слугує відправною точкою для підрахунку інших індексів. Дана величина є найнижчою для 4-факторної моделі (а значить дана модель найкраща), причому наша 4-факторна модель є кращою, ніж 4-факторна модель іспанської версії опитувальника. Більш корисним, ніж величина χ^2 , є індекс χ^2/df , який має бути <0,03 для хороших моделей. Як видно з табл. А.1, для 4-факторної моделі цей індекс є найкращим, причому знову наша 4-факторна модель є кращою, ніж іспанська. Індекси GFI (goodness of fit index) та AGFI (adjusted goodness of fit index) зараз рідко використовуються у КФА, але за ними також 4-факторна модель є найкращою.

Кореляція між факторами для 2-факторної моделі становить 0,28. Кореляції між факторами для 3-факторної моделі (ГІ і ВІ в одному факторі) наступні: Індивідуалізм-ГК 0,25; Індивідуалізм-ВК 0,21; ГК-ВК 0,49. Кореляції для 3-факторної моделі (ГК і ВК в одному факторі): Колективізм-ГІ -0,007; Колективізм-ВІ 0,30; ВІ-ГІ 0,33. Значення кореляцій для 4-факторної моделі наведено в табл. 3.1. Показово, що суттєва кореляція між ВК і ГК не робить 2- і 3-факторні моделі кращі за 4-факторну, і навіть 3-факторна модель, в якій ВК і ГК

об'єднані в один фактор, не виглядає кращою, ніж 3-факторна модель з ГІ та ВІ в одному факторі.

Таблиця 3.1

Кореляції між факторами для чотирифакторної моделі

	ВІ	ГК	ВК
ГІ	0,37\0,34	0,2\ -0,07\0,07	-0,08\ -0,19
ВІ		0\ 0,25	0,14\0,22\0,25
ГК			0,39\0,71\0,49

Примітка: показано результати Singelis та ін. [51] \ Gouveia та ін. [47] \ результати даного дослідження; найвищі значення виділено жирним шрифтом

Альфа Кронбаха для шкал ВІ і ГК є високою, перебуваючи близько до рівня 0,7, або перевищуючи його. Для шкали ВК це значення дорівнює 0,64, що також є прийнятним показником, оскільки для даної шкали у інших дослідженнях альфа Кронбаха не перевищує 0,7. Найнижче значення альфи Кронбаха отримано для шкали ГІ - 0,56. Дана шкала є найгіршою і в інших дослідженнях, а в іспаномовній версії опитувальника має дуже низьке значення 0,48 (табл. А.1). Зважаючи на високі значення альфи Кронбаха для двофакторної моделі, можна рекомендувати зацікавленим дослідникам вивчати лише індивідуалізм і колективізм без вертикальних і горизонтальних компонентів, але при цьому варто враховувати, що дана модель в цілому є статистично гіршою, ніж чотирифакторна.

Факторні навантаження на кожне питання анкети для чотирифакторної моделі наведено в табл. 3.2 та на рис. 3.1. Дані в цілому демонструють хороше співпадіння з даними Сінгеліса та ін. [51]. Низькі навантаження для питань № 25 і 13 співпадають у обох дослідженнях, а відміна стосується низьких навантажень

Факторні навантаження для чотирифакторної моделі

ГІ	x1	x5	x6	x15	x18	x21	x25	x32
ps	0,27	0,44	0,37	0,45	0,43	0,42	0,31	0,27
G	0,06	0,13	0,12	0,78	0,11	0,45	0,16	0,01
S	0,48	0,30	0,27	0,53	0,49	0,62	0,29	0,46

ВІ	x4	x8	x10	x12	x19	x23	x26	x30
ps	0,46	0,36	0,51	0,60	0,64	0,53	0,61	0,31
G	0,33	0,66	0,58	0,43	0,29	0,65	0,37	0,11
S	0,45	0,58	0,53	0,46	0,54	0,57	0,52	0,46

ГК	x2	x9	x11	x14	x16	x20	x22	x28
ps	0,39	0,37	0,45	0,66	0,41	0,45	0,45	0,57
G	0,40	0,33	0,27	0,50	0,43	0,40	0,47	0,44
S	0,48	0,50	0,38	0,67	0,51	0,42	0,44	0,58

ВК	x3	x7	x13	x17	x24	x27	x29	x31
ps	0,66	0,53	0,29	0,27	0,66	0,40	0,30	0,35
G	0,42	0,13	0,49	0,41	0,49	0,35	0,29	0,46
S	0,60	0,45	0,28	0,45	0,57	0,45	0,40	0,39

Примітки: x1-x32 - питання анкети; S - результати Singelis та ін. [51], G - результати Gouveia та ін. [47]; ps - дане дослідження; навантаження з найменшими значеннями виділено жирним шрифтом

питань № 1, 32, 30, 29, 17 у нашому дослідженні, порівняно з даними Сінгеліса та

ін. Як видно, перші чотири з цих питань є проблемними і у іспаномовній версії опитувальника. Відносно низьке навантаження на питання № 30 очевидно пов'язане з тим, що воно зворотне, тому учасники роблять в ньому більше

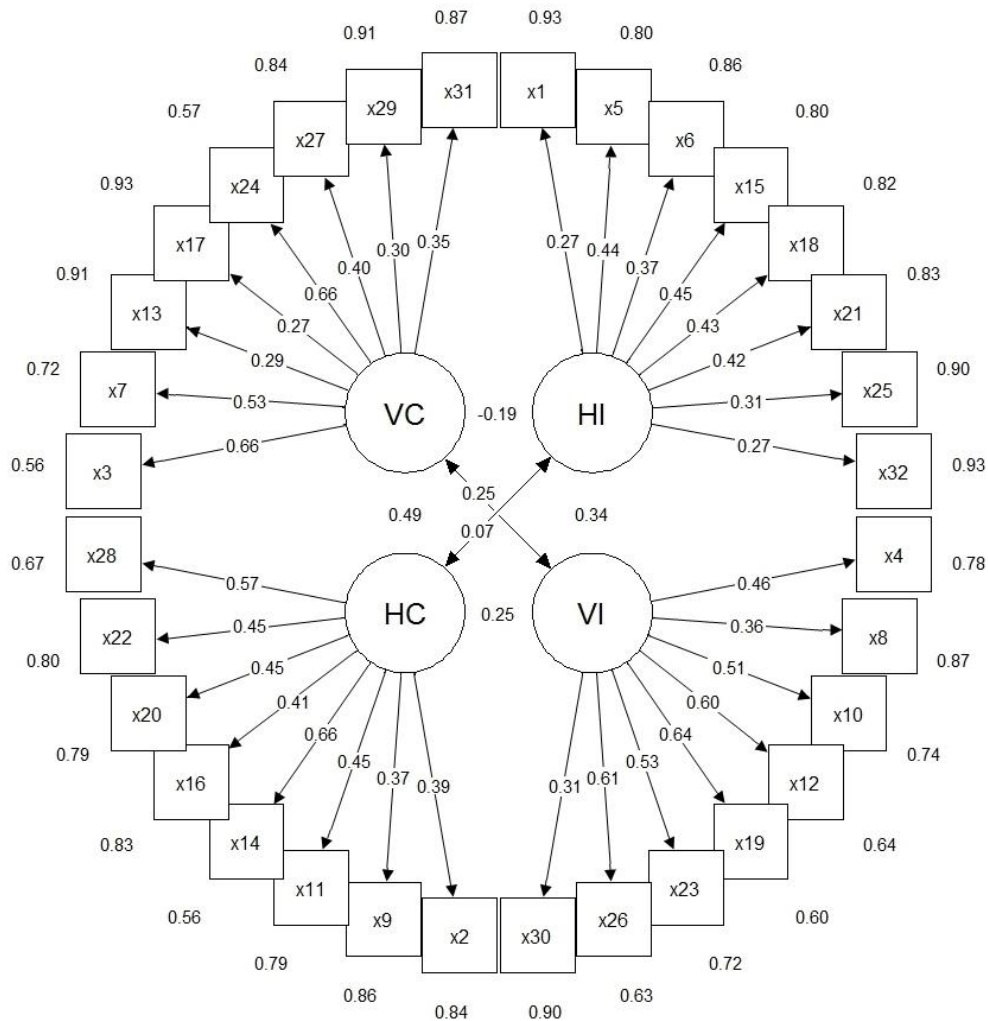

Рис. 3.1. Факторна структура досліджуваного опитувальника

Примітки: x1-x32 - номери питань опитувальника; VC - вертикальний колективізм; HC - горизонтальний колективізм; VI - вертикальний індивідуалізм; HI - горизонтальний індивідуалізм; цифри між факторами - величина кореляції; цифри на внутрішньому краї питань - факторні навантаження; цифри на зовнішньому краї - величина варіації

помилки. Щодо інших питань, то їхні низькі навантаження імовірно пов'язані не з перекладом (всі вони є досить простими для перекладу), а з новим сенсом, який у них вкладається при перенесенні з однієї культури в іншу. Два з цих питань (№ 1, 32) є питаннями шкали ГІ, яка має найнижче значення альфи Кронбаха. Отже, єдиним питанням, яке є проблемним тільки у нашому дослідженні є питання № 17. Цікаво, що дане питання, знову-таки, не можна вважати складним для перекладу.

Спроба вилучити проблемні питання з моделі (поодинокі чи разом) не призводить до покращення індексів моделі. Тому єдино можливим підходом для покращення надійності шкал ВК і особливо ГІ, може бути повна заміна питань № 1, 32, 29, 17. Утім, така заміна є небажаною, оскільки вона зумовить відхід від сенсу, вкладену в англomовну версію опитувальника, і зробить проблематичним крос-культурне порівняння даних, отриманих в Україні, з даними інших країн. Як окрему задачу можна також розглядати створення виключно українського опитувальника, використовуючи всі етапи пошукового дослідження - метод головних компонент і ЕФА, - але враховуючи необхідність його валідації в інших країнах, така задача теж навряд чи є науково доцільною².

Отже, як демонструє КФА, чотирифакторна модель є найкращою з-поміж моделей з кількістю факторів ≥ 4 . Проте, залишається відкритим питання про існування стабільної факторної структури для моделей з кількістю факторів більше чотирьох. Для дослідження таких моделей необхідно використовувати ЕФА, але тут виникають деякі методологічні труднощі.

У сучасній літературі не існує єдиною точки зору щодо співвідношення і взаємозамінності двох головних видів факторного аналізу - КФА і ЕФА. Наприклад, одні автори [63] застерігають від використання обох аналізів одночасно, підкреслюючи необхідність визначитися до початку дослідження з яким аналізом працювати. Інші, навпаки, наголошують на повній взаємозамінності

² Г. Триандіс (особисте листування, 27.03.2017)

КФА і ЕФА [29]. Найбільш поширеним підходом у сучасній практиці розробки опитувальників є використання ЕФА на початку роботи і КФА в кінці [31].

Враховуючи ці та інші рекомендації щодо правильного застосування ЕФА, було вирішено провести ЕФА виключно з метою дослідження існування стабільних моделей з великою кількістю факторів. Початковий аналіз з використанням методу головних компонент і статистичної симуляції за методом Монте-Карло [124] виявив 10 і 7 факторів відповідно. Але як показує графік Кеттелла (так званий графік «кам'янистого зсуву») (рис. 3.2), вище зони підйому знаходяться лише моделі з кількістю факторів ≥ 4 ; модель з п'ятьма факторами може бути лише теоретично можливою; моделі з більшою кількістю факторів знаходяться на пологій частині графіку, а тому їх досліджувати не варто.

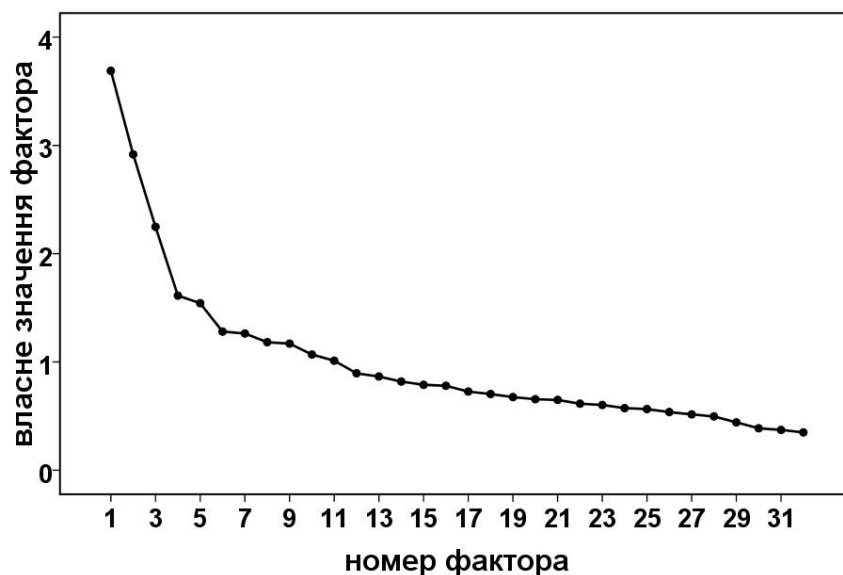

Рис. 3.2. Графік «кам'янистого зсуву»

ЕФА з п'ятьма факторами і ортогональним обертанням (метод «варімакс») показує, що наявність додаткової шкали зумовлена розщепленням шкали ВІ. Ці дві шкали включають питання № 4, 8, 10, 23, 30, а також 12, 19, 26 відповідно.

Питання № 4 і 30 майже однаково навантажують дві шкали. Цікаво, що жодне з цих питань не є проблемними з точки зору проведеного раніше КФА. Також показово, що шкала ВІ характеризується найвищим значенням альфи Кронбаха (0,073) (табл. А.1). Такі результати вказують, що п'ятифакторна модель не може вважатися задовільною.

Підеумовуючи розділ, можна з упевненістю сказати, що чотирифакторна модель є єдиною можливою статистично стабільною моделлю структури І-К. Показово, що подібну модель було виявлено практично у всіх країнах, де використовувався опитувальник Сінгеліса та ін. Одним з небагатьох виключень є Італія, для якої було показано, що 3-факторна модель з ВК і ГК в одному факторі є найкращою [28].

Також важливо підкреслити, що наше дослідження повністю базувалося на Інтернет-опитуванні. Оскільки отримані статистичні показники є подекуди вищі, ніж в роботах інших авторів, які ґрунтувалися на традиційних методах опитування, представлені результати можуть слугувати підтвердженням перспективності використання етнометричного інструментарію в подібних дослідженнях. Загалом, використання популярного опитувальника Сінгеліса та ін., адаптованого до використання в Україні, допоможе заповнити прогалини у етнометричних дослідженнях в Україні і розширить коло його застосування у крос-культурних дослідженнях.

3.1.2. Вікові, статеві і регіональні особливості

Середні бали і стандартні відхилення за чотирма факторами І-К у всій вибірці отримано наступні: ГІ - 55.33 ± 7.57 ; ВІ - 44.15 ± 10.63 ; ГК - 52.1 ± 8.91 ; ВК - 41.81 ± 9.693 . Як видно, індивідуалізм незначно переважає колективізм, а горизонтальний компонент суттєво вищий за вертикальний. Подібний результат вказує на те, що українцям в більшій мірі властиве прагнення до незалежності, унікальності, самобутності без визнання авторитетів та чіткої ієрархічної

структури суспільства.

Результат не суперечить очікуванням і висновкам, зробленим на основі аналізу літературних джерел. Незначне (за сумою балів) переважання індивідуалізму над колективізмом у українців, було відмічено і у деяких попередніх дослідженнях [92; 98; 99; 103]. Інші дані вказують на незначне переважання колективістичних орієнтацій [20; 75]. Причини розбіжностей, на нашу думку, слід шукати в специфіці соціальних і вікових груп, які досліджуються, що говорить про складну структуру даного конструкту у українців, і, можливо, на його значну залежність від тієї чи іншої соціальної ситуації. Щодо переважання горизонтального компонента над вертикальним, то воно виразно свідчить про те, що українцям більш близькою є Європейська модель побудови суспільства, ніж Американська, а тому українцям у їхньому державотворчому прагненні потрібно орієнтуватися на досвід країн на зразок Швеції, Австрії чи Швейцарії, а не США.

Значення факторів І-К, згрупованих по різноманітних змінних, які досліджувалися в даній роботі, наведено в табл. 3.3.

З метою з'ясувати вплив різноманітних факторів на І-К було проведено множинний регресійний аналіз. Залежними змінними виступали чотири фактори І-К - ВІ, ГІ, ВК, ГК. В ролі незалежних змінних було використано стать, вік, показник релігійності, мову повсякденного спілкування та регіон проживання учасників опитування. Неметричні незалежні змінні було закодовано як 1 і 0 (чоловік - жінка; українська мова - російська; україномовний регіон - російськомовний). Результати даної регресії наведено в табл. 3.4.

Як видно, найбільший вплив незалежні змінні справляють на показники колективізму. Зокрема, у випадку ГК і ВК вони пояснюють 8,8 і 12,3% варіацій відповідно. Вплив на індивідуалізм відчутно менший: 2% для ГІ і 4,5% для ВІ, причому модель ГІ не є статистично значущою.

Стать справляє вплив лише на виміри колективізму. У випадку ГК вона пояснює 1,7% варіацій, а у випадку ВК менше 1%. У обох випадках вищі показни-

Таблиця 3.3

Середні значення і стандартні відхилення для факторів І-К

Незалежні змінні	ГІ	ВІ	ГК	ВК
Стать:				
чоловіки	54,62±7,96	44,9±10,26	49,64±9,45	39,45±9,26
жінки	55,59±7,42	43,87±10,77	53,02±8,52	42,69±9,72
Мова:				
українська	55,23±7,73	44,17±10,49	52,2±9,14	42,3±9,9
російська	55,55±7,23	44,1±10,98	51,88±8,39	40,72±9,15
Регіон: ^А				
україномов.	55,15±7,59	43,96±10,40	52,27±8,89	42,11±9,89
російськомов.	56,14±7,57	45,12±11,79	51,19±9,1	40,66±8,69
Регіон: ^Б				
україномов.	55,31±7,52	43,92±10,46	52,31±8,71	41,98±9,87
російськомов.	55,3±8,00	45,28±12,08	51,42±9,92	41,48±8,78
Місто	55,41±7,58	44,14±10,73	52,07±8,85	41,46±9,71
Село	54,4±7,55	44,23±9,64	52,45±9,63	45,88±8,55

Примітка: А - регіон, де учасник прожив більшу частину життя; Б - регіон, де учасник живе зараз

ки характерні для жінок. Питання про існування статевих відмін в культурних орієнтаціях є дискусійним. Деякі дослідники наголошують, що культурні і статеві відміни незпівставні і не перекриваються (як не можна звести культурні відміни до індивідуальних) [37; 71]. Інші таку відміну показують, щоправда, наприклад, для індивідуалістичної Швейцарії індивідуалістична орієнтація характерна більше для чоловіків [68], а для колективістичного Камеруну - для жінок [79].

Результати множинної регресії

Змінні	df	F	p	R ²	β	t	p	Частко ва R ²
ГІ вік	5; 495	2,025	0,07	0,02	-0,11	-2,36	0,02	0,011
ВІ вік реліг.	5; 495	4,629	<0,001	0,045	-0,19 0,10	-4,27 2,23	<0,001 0,03	0,035 0,009
ГК реліг. стать вік	5; 491	9,518	<0,001	0,088	0,21 -0,13 0,1	4,70 -3,01 2,29	<0,001 0,003 0,02	0,041 0,017 0,009
ВК реліг. стать вік	5; 495	13,83	<0,001	0,123	0,29 -0,1 0,08	6,61 -2,26 1,98	<0,001 0,02 0,05	0,077 0,009 0,007

Примітка: залежні змінні - фактори І-К (ГІ, ВІ, ГК, ВК); незалежні змінні - стать, вік, показник релігійності, мова повсякденного спілкування, регіон проживання; наведено лише ті незалежні змінні, які демонструють статистично значущий вплив на залежні змінні

Консенсус існує лише з приводу того, що індивідуалізм, незалежність, автономність більше відповідає чоловічим (маскулінним) рисам, тоді як залежна позиція - жіночим (фемінним) рисам, що співпадає з цінностями колективізму (оглянуто у [37]). Подібний висновок не суперечить отриманим нами результатам -

статеві відміни культурних орієнтацій в Україні є яскраво виражені і статистично достовірні.

Вік учасника впливає на всі чотири фактори І-К. Найбільший вплив спостерігається у випадку ВІ, де вік пояснює 3,5% варіації залежної змінної; для інших трьох факторів ефект віку незначний (близько 1%). Вплив віку на фактори індивідуалізму є оберненим (індивідуалістична орієнтація більше характерна для молоді), а для колективізму - прямим (зростає з віком). Якщо розглядати кореляцію віку з факторами І-К окремо для чоловіків і жінок (досліджуючи таким чином спільний вплив віку і статі), то дуже цікавим є той факт, що статистично значущі кореляції для факторів індивідуалізму демонструють лише жінки ($r = -0,11$, $p=0,04$ для ГІ; $r = -0,19$, $p<0,0001$ для ВІ) , а для факторів колективізму - лише чоловіки ($r=0,20$, $p=0,02$ для ГК; $r=0,35$, $p<0,0001$ для ВК). Тобто з віком колективістична орієнтація жінок не міняється, але індивідуалістична орієнтація більше характерна для молоді. У чоловіків навпаки: індивідуалістична орієнтація не міняється з віком, але колективістична орієнтація більше характерна для старшого покоління. Щоправда залишається невідомим чи дійсно має місце фактичне зростання колективістичної орієнтації з віком, чи може вона просто є характерною рисою старшого покоління, вихованого на ідеалах минулого (питання переважаючої колективістичної орієнтації в СРСР буде висвітлено в наступному розділі).

Вивченню вікових особливостей культурних вимірів приділено чимало уваги в літературі. Ще Ле Бон розглядав індивідуалістичну культуру, як вищу форму культури, яка розвивається із колективістичної культури, завдяки природній нерівності людей [16]; перетворення культур із колективістичних у індивідуалістичні, за думкою Ле Бона, - це природній, еволюційний процес трансформації суспільства. Хосфстеде виявив кореляцію між фінансовим благополуччям країни і ступенем вираженості індивідуалізму [49], що свідчить про те, що даний конструкт може мінятися з часом у міру економічного зростання суспільства, що, в свою чергу, може виражатися у відмінах між вимірами різних

поколінь. Дійсно, етнометричні виміри показують, що для молоді характерні більш індивідуалістичні орієнтації, а для старшого покоління - більш колективістичні [73]; подібна закономірність була продемонстрована і для пострадянських країн [15; 17; 103].

Таку ж тенденцію демонструє і наша вибірка. Хоча вік учасників нашого опитування склав від 18 до 69 років, потрібно звернути увагу, що середній вік опитованих - лише 37,8 років. До того ж, опитування проводилося через мережу Інтернет, яку не дуже активно використовують люди похилого віку. Нема сумнівів, що використання традиційних паперових методів опитування і включення до вибірки більше людей похилого віку дозволить побачити вікові відміни ще чіткіше.

Показник релігійності учасника має незначний вплив на індивідуалізм (менше 1% для VI), але суттєвий - на колективізм (4,1 і 7,7% на ГК і ВК відповідно). Вплив є прямопропорційним, тобто високі показники релігійності відповідають високим показникам за даними шкалами. Якщо розглядати кореляцію релігійності з факторами I-K окремо для чоловіків і жінок (досліджуючи таким чином спільний вплив релігійності і статі), то для індивідуалізму статистично значуща кореляція характерна лише для жінок ($r=0,13$, $p=0,02$ для VI; не значуща для VII). Для колективізму обидві статі демонструють статистично значущі кореляції: $r=0,29$, $p=0,001$ (ГК чоловіків), $0,19$, $p<0,0001$ (ГК жінок), $0,32$, $p<0,0001$ (ВК чоловіків), $0,30$, $p<0,0001$ (ВК жінок). Коефіцієнти кореляції чоловіків і жінок не демонструють статистичних відмін на рівні $\alpha=0,05$. Отже, можна зробити висновок, що спільного впливу статі і релігійності (як мінімум у випадку колективізму) не існує.

Для вивчення регіональних відмін у відповіді на питання опитувальника нами було сформовано дві групи - умовний Західний регіон (Хмельницька, Івано-Франківська, Житомирська, Волинська, Львівська, Тернопільська, Рівненська, Вінницька, Черкаська, Київська, Закарпатська, Полтавська, Сумська,

Чернівецька, Чернігівська, Сумська, Кіровоградська області), та умовний Східний регіон (Миколаївська, Дніпропетровська, Запорізька, Харківська, Луганська, Донецька, Одеська, Херсонська області і Крим). Виокремлення подібних регіонів є обґрунтованим, оскільки ці регіони демонструють як різну політичну орієнтацію щодо проукраїнських чи проросійських кандидатів на виборах (наприклад, за результатами Президентських виборів 2004 і 2010 року [121]), так і за переважанням української чи російської мови спілкування [117].

Щодо мови спілкування, яка переважно використовується у повсякденному житті, то, зважаючи на недостатню кількість учасників, які вказали, що спілкуються лише російською (N=11), нами було вирішено сформувати тільки дві групи: українська мова (вказали, що спілкуються лише українською або переважно українською), російська мова (лише російською, або переважно російською).

Як показують результати множиної регресії, ні мова повсякденного спілкування, ні регіон проживання не справляють статистично значущого впливу на фактори I-K (отже, робоча гіпотеза №3 не підтвердилася). Потрібно зазначити, що проблема регіональних відмін не досить добре розроблена в крос-культурній психології. Роботи в даному напрямку все ще поодинці, але цьому є очевидне пояснення. Адже вивчати за допомогою етнометричного підходу має сенс лише великі за площею, етнічно і культурно гетерогенні країни, на зразок США [114], Бразилії [33], чи Росії [15]. Як свідчить історичне минуле і реалії сьогодення, Україна є ментально неоднорідною країною. В Україні є, як мінімум, два регіони, між якими можна сподіватися побачити відміну, використовуючи етнометричні підходи: східний, переважно російськомовний регіон, і західний, переважно україномовний.

З літературних джерел відомі два позитивні результати, які вказують на цю «ментальну гетерогенність» [26; 60] і один негативний, у якому відмін між заходом і сходом України зафіксовано не було [20]. Щодо причини непідтвердження даної гіпотези у нашому дослідженні, то ми вбачаємо її у недостатній кількості

респондентів зі східних областей (лише 71 респондент при відповіді на питання де живе зараз, або 88 респондентів при відповіді на питання де прожив більшу частину життя вказують цей регіон). Активність респондентів зі східних областей була суттєво нижчою, ніж із західних, що потребує подальших зусиль по розповсюдженню опитувальника серед респондентів сходу України.

Відміна між жителями міста і села не отримала у даному дослідженні статистичної інтерпретації, оскільки сільські жителі незначно представлені у вибірці (лише 40 учасників). Загалом, як видно з табл. 3.3, кількість балів за шкалою ВК, вище у жителів села (45,88 проти 41.46), що може свідчити на користь очікуваного перевищення колективізму над індивідуалізмом у даних учасників.

3.1.3. Структура колективізму на рівні ін-груп

З метою дослідження сили зв'язку з різними ін-групами, яка за визначенням Тріандіса характеризує силу колективістичної орієнтації [106], ми провели кореляційний аналіз між кількістю балів, яку досліджуваний набрав за відповіді на питання опитувальника № 36-39 і його балами по чотирьом факторам І-К. Ми обрали кілька головних ін-груп, що представляють найближче оточення кожної людини - безпосередня сім'я, інші родичі тощо (див. питання № 36-39 опитувальника). Саме ці групи, на думку Тріандіса, справляють на людину найбільший вплив, особливо в колективістичних суспільствах.

Середні бали у всій вибірці було отримано наступні: зв'язок із сім'єю: 7.76 ± 1.75 ; зв'язок із родичами: 5.67 ± 2.44 ; зв'язок із друзями: 6.07 ± 2.04 ; зв'язок із іншими людьми: 4.85 ± 2.06 . Очікувано, зв'язок з безпосередньою сім'єю є найсильнішим, а зв'язок із друзями є трохи вищим за зв'язок із більш далекими родичами.

Також цілком очікувано, що сила зв'язку з даними ін-групами демонструє добре виражену статистично достовірну кореляцію з факторами колективізму (табл. 3.5), тоді як для факторів індивідуалізму спостерігається лише слабка

негативна кореляція між ГІ і зв'язком із сім'єю. Виключенням слугує лише відсутність кореляції між силою зв'язку з друзями і ВК, що може мати цілком об'єктивне пояснення: ВК характеризує надання переваги ієрархічним стосункам, а дружба має на меті рівноправність стосунків. Практично ідентичні результати отримано дослідниками, які вивчали структуру колективізму в Іспанії [47].

Окрім інформації щодо структури колективізму в Україні, ці дані слугують додатковим підтвердженням валідності україномовного опитувальника, оскільки очевидно, що шкали опитувальника вимірюють саме той контструкт для якого вони призначені.

Таблиця 3.5

Кореляція Пірсона між факторами І-К та ступенем зв'язку з різними групами

Групи	ГІ	ВІ	ГК	ВК
Сім'я	-0,11; p=0,01*	0,01; p=0,81	0,36; p<0,001*	0,34; p<0,001*
Родичі	-0,03; p=0,53	0,02; p=0,63	0,35; p<0,001*	0,29; p<0,001*
Друзі	0,03; p=0,51	0,02; p=0,72	0,37; p<0,001*	0,06; p=0,15
Інші люди	-0,07; p=0,14	0,11; p=0,01*	0,49; p<0,001*	0,30; p<0,001*
Нація	0,09; p=0,05*	0,11; p=0,02*	0,33; p<0,001*	0,35; p<0,001*

Примітка: сім'я - сила зв'язку з безпосередньою сім'єю (дітьми, чоловіком\дружиною, батьками); родичі - сила зв'язку з більш далекими родичами (бабусею, дідусем, тіткою, дядьком і т.д.); інші люди - сила зв'язку з людьми, що оточують досліджуваного у повсякденному житті (колегами по роботі, членами громади, сусідами і т.д.); нація - сума балів за питання № 34 і 35 (шкала націоналізму), і 40, 41 (шкала патріотизму); статистично значимі кореляції на рівні $\alpha=0,05$ позначено зірочкою

Згідно з моделлю А. Реало і Ю. Алліка, зв'язок із суспільством у вигляді патріотичних почуттів є однією із форм колективізму [81]. Ми намагалися

перевірити цю гіпотезу, включивши до опитувальника чотири додаткові питання для встановлення зв'язку між І-К і націоналізмом (питання № 34 і 35), а також І-К і патріотизмом (питання № 40 і 41).

Якщо врахувати, що патріотизм і націоналізм - це дві (пов'язані) форми національної самоідентифікації [65], доцільно розглядати даний показник як суму балів за всіма чотирма питаннями. Цей показник («шкала національної самоідентифікації») демонструє статистично значущу кореляцію із мовою спілкування ($r=0,12$; $p=0,009$), будучи вищим у тих хто спілкується постійно чи переважно українською мовою ($M=22,19$), ніж у тих учасників, які спілкуються постійно чи переважно російською ($M=20,65$). Кореляцію із мовою спілкування можна розглядати як підтвердження валідності шкали національної самоідентифікації.

Дані табл. 3.5 показують, що національна самоідентифікація корелює з усіма факторами І-К, але кореляція з факторами індивідуалізму - незначна і перебуває на межі статистичної значущості, тоді як кореляція з факторами колективізму є яскраво вираженою. Чи можна отримані дані розглядати у якості підтвердження гіпотези А. Реало і Ю. Алліка? На нашу думку - ні.

Оскільки колективізм є показником надання переваги групових цілей перед особистими, таке широке трактування колективізму означає по суті, що людина може пожертвувати особистими цінностями задля інтересів групи будь-якого розміру. У цьому сенсі не лише патріотизм є вираженням колективізму, але і, наприклад, релігійність особистості. Адже релігійність теж можна розглядати як належність до певної соціальної групи - спільноти людей, об'єднаних певною метою і певними цінностями. І дійсно, як уже було зазначено, релігійність помітно корелює з показниками колективізму, а не індивідуалізму (див. табл. 3.4); нечислені емпіричні дослідження інших авторів також підтверджують даний висновок [35].

Звичайно, історія знає чимало прикладів, коли людина жертувала не лише своїми інтересами, але і життям на користь своєї країни, чи релігійної групи, до якої вона належить. Утім, на нашу думку, таке розуміння колективізму є не виправдано широким. У випадку самопожертви на перший план виступають риси особистості, які можуть не мати ніякого стосунку до культурних синдромів.

Традиційне розуміння колективізму як сили зв'язку з групами, що безпосереднього оточують людину (сім'я, колеги, родичі, друзі) найбільш точно передає сутність цього культурного синдрому. Дані групи є найближчими і найважливішими для кожної людини і саме з ними вона пов'язана найсильніше. Колективістична орієнтація, у свою чергу, може виступати підґрунтям для зв'язку з групами більшого розміру (нація, релігійна спільнота, людство), але це не означає що вона має включати цей зв'язок і якимось чином пояснювати його. Можливий і зворотній зв'язок: наприклад, оскільки релігія сприяє груповій інтеграції та виробляє норми поведінки, релігійність особистості може впливати на посилення колективістичної орієнтації [107].

Як зазначають деякі дослідники [43; 78; 72], навіть таке традиційне розуміння синдрому І-К як зв'язку з найближчими групами є занадто широким і має бути переосмислене.

3.2. Часова структура індивідуалізму-колективізму в Україні

3.2.1. Динаміка змін індивідуалізму-колективізму в XX сторіччі

Відносна частота вживання займенників різних груп протягом досліджуваного XX ст. представлена на рис. 3.3. У табл. 3.6 показано зміни вживання займенників протягом історичних періодів XX ст. Нами було вирішено розглянути наступні чітко виражені і добре відомі періоди: 1) період до

Більшовицької революції (1900-1917); 2) період побудови комунізму (1918-1991); 3) період до Радянсько-німецької війни (1918-1940); 4) Радянсько-німецька війна (1941-1945); 5) період до Відлиги (1946-1953); 6) Відлига (1954-1964); 6) Застій (1965-1985); 7) Перебудова (1986-1991); 8) період після розпаду СРСР (1992-2000); 9) період із робіт Твенге та ін. [110; 111] (1960-2000) - для порівняння наших даних з їх результатами по англійській мові.

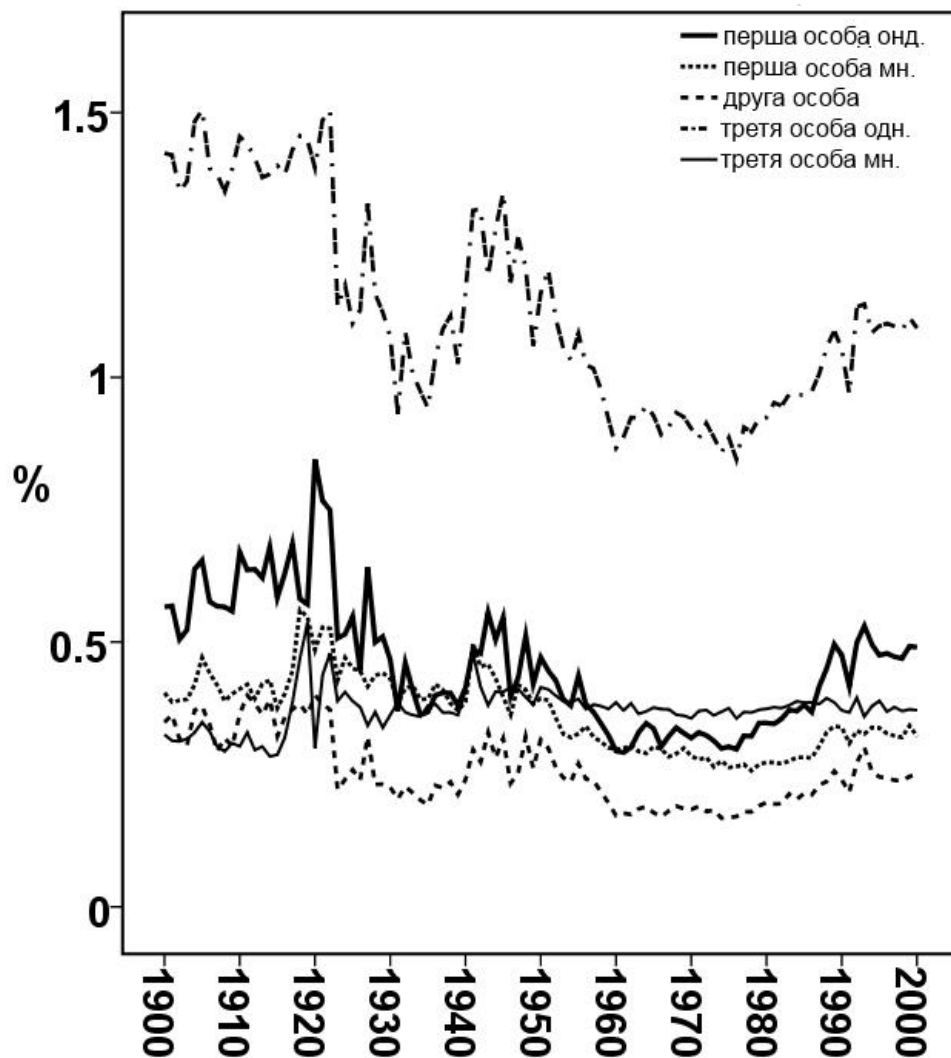

Рис. 3.3. Часові зміни вживання різних груп займенників протягом ХХ ст.

Як видно з табл. 3.6, протягом ХХ ст. зменшилося вживання всіх груп займенників, за виключенням займенників третьої особи однини. Але такий тривалий період характеризується значними флуктуаціями у вживанні займенників. Як показує тест «оцінка кривої», жоден тренд не є лінійним, а статистично найкращим є кубічний тренд (зростання - падіння - зростання), який пояснює від 61% (друга особа) до 80% (перша особа однини) варіацій. Лише для займенників третьої особи множини кубічний і квадратичний тренди майже ідентичні, пояснюючи незначний відсоток варіацій.

Оскільки зв'язок займенників третьої особи з І-К погано зрозумілий, на наступних етапах аналізу ми акцентуємо основну увагу на займенниках першої і другої особи, чітко асоційованих з диним культурним синдромом. Особливу увагу також приділимо різниці вживання займенників першої особи однини та першої особи однини, оскільки, на нашу думку, дана різниця є найбільш показовим вираженням тенденції до індивідуалізму чи колективізму. Підйом графіку даної різниці буде характеризувати зростання індивідуалістичної орієнтації і навпаки.

З рис. 3.3 і табл. 3.6 видно, що займенники першої і другої осіб характеризуються позитивною динамікою з початку ХХ ст і до Більшовицької революції 1917 р, а також з середини періоду Застою (приблизно з середини 70-х рр) і до кінця ХХ ст. Оскільки зростання протягом цих періодів характерне як для займенників в однині, так і для займенників у множині, використання різниці між першою особою однини і першою особою множини допомагає зрозуміти, що вживання перших виразно випереджає вживання других, що є беззаперечним свідченням переважаючої індивідуалістичної орієнтації.

Виразне збільшення індивідуалістичної орієнтації можна також бачити на початку радянсько-німецької війни. Наслідки даного зростання простежуються до початку-середини 50-х рр. Таке зростання, очевидно, було пов'язане з більшою

апеляцією у друкованих виданнях до «Я», до особистості, до внутрішніх резервів людини, які були необхідні для здобуття перемоги.

Таблиця 3.6

Статистичні характеристики вживання займенників протягом періодів ХХ ст.

Періоди	Займенники									
	1 ос. одн.		1 ос. мн.		1 ос. одн. мінус 1 ос. мн.		2 ос.		3 ос. одн.	
	%	Сп.	%	Сп.	%	Сп.	%	Сп.	%	Сп.
Всі роки	-42,8	-0,61	-40,8	-0,53	-50,8	-0,14	-45,4	-0,59	-35,5	-0,69
Комунізм	-43,7	-0,61	-49,3	-0,87	-0,20	0,25	-38,7	-0,56	-30,4	-0,67
До револ.	19,2	0,57	2,20	0,22	67,5	0,67	9,50	0,33	-0,9	-0,06
До війни	-50,6	-0,84	-30,0	-0,90	-118,4	-0,60	-48,0	-0,68	-31,3	-0,71
Війна	12,0	0,60	-18,4	-0,90	2009	0,90	7,0	0,30	0,9	0,20
До Відлиги	-4,0	-0,17	-12,7	-0,57	84,3	0,45	3,5	0,17	-10,6	-0,64
Відлига	-24,1	-0,66	-12,4	-0,87	-85,6	-0,51	-34,1	-0,77	-15,2	-0,71
Застій	16,0	0,59	-7,9	-0,56	398,2	0,84	16,1	0,61	5,9	0,44
Перебудова	16,4	0,37	12,2	0,60	28,6	0,37	4,6	0,37	2,1	-0,03
Після СРСР	-5,5	-0,57	-1,9	-0,32	-12,5	-0,28	-14,2	-0,57	-2,7	-0,42
1960-2000	82,4	0,87	17,8	0,47	4020	0,93	59,3	0,86	29,2	0,82

Періоди	Займенники				
	3 ос. мн.	всі одн.	всі мн.	всі одн. мінус всі мн.	всі

	%	Сп.	%	Сп.	%	Сп.	%	Сп.	%	Сп.
Всі роки	10,7	0,30	-36,3	-0,64	-18,3	-0,55	-50,8	-0,53	-32,7	-0,69

Продовження табл. 3.6

Комунізм	-8,1	-0,20	-33,1	-0,63	-30,5	-0,82	-35,4	-0,47	-33,3	-0,71
До револ.	-0,9	-0,26	4,9	0,35	0,8	0,04	7,0	0,32	4,2	0,34
До війни	-17,2	-0,40	-37,0	-0,79	-24,3	-0,74	-46,7	-0,74	-34,2	-0,83
Війна	-13,8	-0,70	4,1	0,30	-16,2	-1	23,8	1	-2,3	-0,40
До Відлиги	-3,5	-0,48	-8,4	-0,52	-8,1	-0,60	-8,6	-0,43	-7,4	-0,55
Відлига	-4,3	-0,66	-18,7	-0,73	-8,1	-0,9	-27,8	-0,73	-16,5	-0,75
Застій	3,9	0,49	10,2	0,60	-1,3	-0,18	22,2	0,72	5,8	0,43
Перебудова	-5,2	-0,54	5,1	0,37	2,4	0,26	7,3	0,37	4,9	0,37
Після СРСР	-2,9	-0,30	-4,4	-0,38	-2,5	-0,37	-5,7	-0,20	-4,2	-0,58
1960-2000	2,3	0,24	43,4	0,86	8,9	0,53	83,7	0,91	31,8	0,81

Примітки: % - зміна вживання у відсотках (дані з регресійного аналізу); Сп. - кореляція Спірмена з роком; статистично недостовірні кореляції на рівні $\alpha \geq 0,05$ виділено курсивом; додатні числа, які характеризують зростання, виділено жирним шрифтом; див. текст для деталей періодів

Період 1960-2000 р., який розглядали Твенге та ін. [111], вивчаючи вживання займенників в англійській мові, характеризується збільшенням вживання всіх займенників. В англійській мові за цей період тільки займенники першої особи однини і другої особи зросли у вживанні, а інші групи займенників зазнали зниження. Результати по російській мові теж свідчать на користь зростаючої індивідуалістичної орієнтації починаючи з 1960 року, хоча зміни не виглядають настільки вираженими. Для того, щоб зробити цей висновок більш очевидним, ми порахували різницю між відносною частотою вживання займенників першої особи однини та множини і визначили її зміну у відсотках протягом даного періоду. Для

американської англійської мови збільшення склало 111%, тоді як для російської - 4021% (цифри отримано з регресійного аналізу).

Виразний спад індивідуалістичної орієнтації простежується після Більшовицької революції і до початку радянсько-німецької війни, а також з середини 50-х і до середини 70-х рр. Невідомо до якої міри ці спади характеризувалися кількісним переважанням колективізму над індивідуалізмом. Можливо під час цих періодів просто спостерігався низький (порівняно з іншими періодами) рівень індивідуалізму, а колективістична орієнтація взагалі ніколи не домінувала в Україні, чи в СРСР в цілому - у тій мірі, як вона домінує у справді колективістичних суспільствах Сходу. Якщо керуватися лише кількісним переважанням вживання займенників першо особи множини над займенниками першої особи однини, то таке (дуже незначне) переважання тривало лише з 1932 по 1938, у 1941, та з 1960 по 1962 рр. Очевидно тільки ці короткі періоди можна розглядати як періоди з високою (порівняно з іншими періодами) колективістичною орієнтацією.

Тріандіс [107] характеризує радянське суспільство як колективістичне. Інші автори [92], як уже зазначалося, звертають увагу на той факт, що в східнослов'янських мовах відсутній еквівалент англійського поняття «privacy», що також характеризує східнослов'янські культури як колективістичні. Утім, ці висновки є лише феноменологічними узагальненнями. Тільки дослідивши зв'язок між баллами І-К, отриманими у опитуванні, і частотою вживання займенників, яка характерна для суспільства на момент проведення опитування, можна екстраполювати ці дані на все ХХ ст. і спробувати відповісти на питання про орієнтацію радянського суспільства більш ґрунтовно.

Як показує аналіз кореляцій між вживанням різних груп займенників протягом ХХ ст., (табл. 3.7), групи демонструють величину кореляції від помірної до сильної. Такий результат не має дивувати, адже всі займенники об'єднані в єдину логічну систему, яка утворює своєрідний каркас мови. Привертає увагу

лише окреме положення займенників третьої особи однини, які також відрізняються від інших груп профілем часової динаміки (рис. 3.3). Усупереч очікуванням, кореляція між займенниками першої особи однини та множини, які найбільш яскраво асоційовані з І-К, є позитивною, слабкою і перебуває на межі статистичної значущості ($r = 0.20$; $P = 0.05$). Кореляція між займенниками першої особи множини і другої особи трохи сильніша (0,41), але також позитивна.

Таблиця 3.7

Кореляція Пірсона між частотою вживання різних груп займенників

	1 ос. мн.	1 ос. одн. мінус 1 ос. мн.	2 ос.	3 ос. одн.	3 ос. мн.	всі одн.	всі мн.
1 ос. одн.	0,20*; p=0,05		0,84*; p<0,001	0,61*; p<0,001	-0,30*; p=0,003		-0,09; p=0,4
1 ос. мн.			0,41*; p<0,001	0,51*; p<0,001	0,58*; p<0,001	0,41*; p<0,001	
2 ос.		0,64*; p<0,001		0,68*; p<0,001	0,05; p=0,64		
3 ос. одн.		0,38*; p<0,001			0,32*; p=0,001		0,53*; p<0,001
3 ос. мн.		-0,55*; p<0,001				0,04; p=0,71	
Всі одн.							0,23*; p=0,02

Примітки: всі часові серії стаціонарні на проміжку lag = 1 рік; статистично значущий результат (на рівні $\alpha \leq 0,05$) позначений зірочкою

Кореляція між групами, які асоційовані з індивідуалістичною орієнтацією (перша особа одини і друга особа) - очікувано дуже сильна (0,84). Позитивна кореляція між займенниками, які уособлюють індивідуалізм та колективізм, піднімає питання про незалежність даних конструктів, адже якби індивідуалізм та колективізм були полюсами одного конструкту (модель Хофстеде) ми б спостерігали кореляцію зі знаком мінус. Дане питання є надзвичайно цікавим і важливим і до нього ми повернемося трохи нижче.

На рис. 3.3, можна бачити як мінімум три пікові періоди - близько 1920, 1941 і 1986 року. Ці періоди чіткіше виражені для першої особи однини і множини, і трохи зсунуті для другої особи. Постає важливе методологічне питання: до якої міри дані періоди є дійсним зростанням частоти вживання займенників, а не просто «білим шумом»? А також: чи існує метод статистичної оцінки величини і достовірності часової зміни?

Такий метод існує. Так званий метод аналізу точок змін (change point analysis) є досить молодим статистичним інструментарієм, розробленим в рамках методів і підходів роботи з часовими серіями. У свою чергу вивчення часових серій є доволі складною і рідковживаною статистичною методологією, вперше запровадженою в середині ХХ ст. Раніше робота з часовими серіями використовувалася в основному в економічній науці, але з появою методу аналізу точок змін даний розділ статистики привернув увагу кліматологів, медиків, фахівців в галузі біоінформатики тощо [61]. Щодо використання методу аналізу точок змін в лінгвістичних дослідженнях, то нам відома лише одна робота, де успішно застосовано цей метод [101]. Ми намагалися заповнити даний пробіл, використавши метод аналізу точок змін для дослідження частоти вживання займенників. Цей метод дозволив глибше дослідити закономірності зміни вживання займенників у ХХ ст.

Як видно з рис. 3.4 і 3.5, отримані статистично значущі точки змін досить добре співпадають з масштабними історичними подіями української і радянської

історії ХХ ст. В основному це період після Більшовицької революції на початку 20-х рр., період Радянсько-німецької війни, і період початку Перебудови. Кількісна характеристика отриманих точок змін наведена також в табл. 3.8 - 3.11.

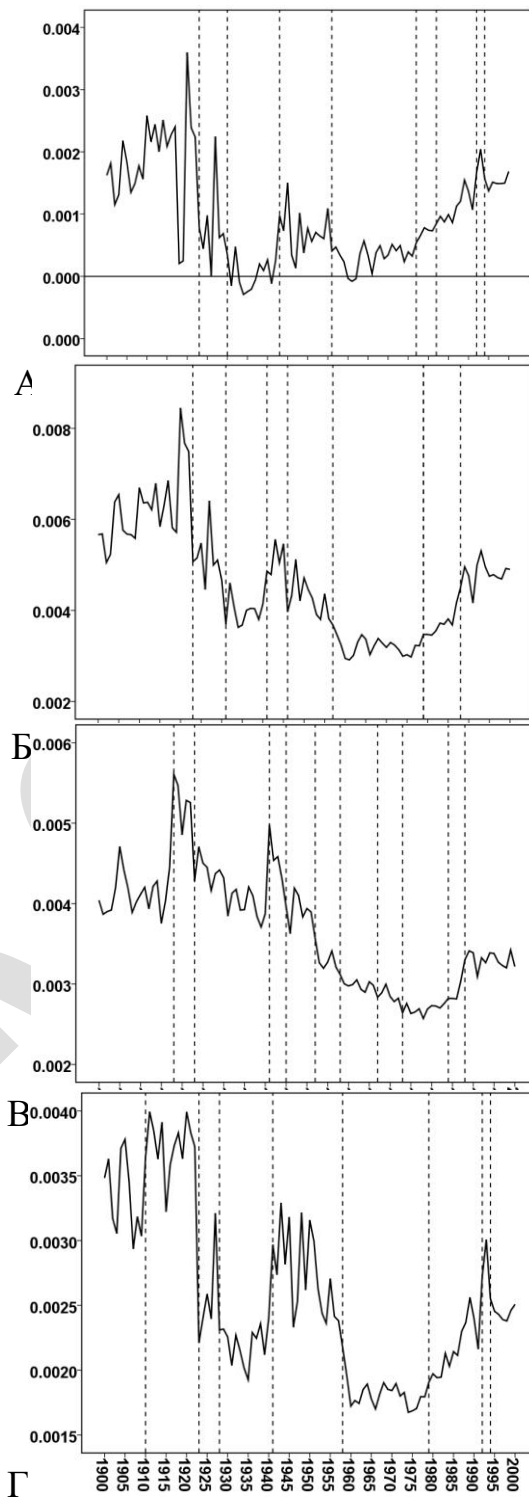

Рис. 3.4. Статистично значущі точки змін у вживанні займенників (А - арифметична різниця між 1 ос. одн. і 1 ос. мн.; Б - 1 ос. одн.; В - 1 ос. мн.; Г - 2 ос.)

Показово, що період Застою є найдовшим періодом ХХ ст. без статистично значущих точок змін, чим він, немовби, виправдовує свою назву. Очевидно, Застій характеризувався не лише відсутністю зрушень в економічній сфері, але і стагнацією в духовному житті суспільства.

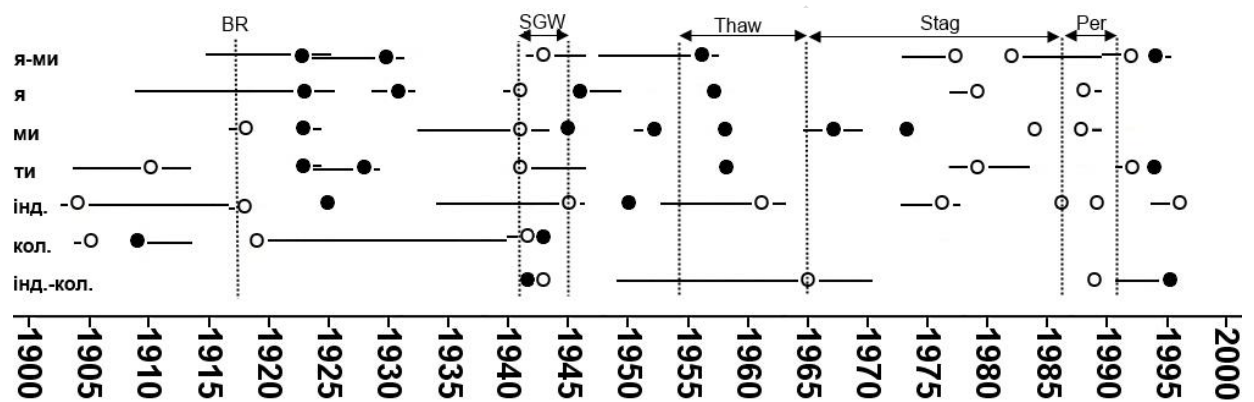

Рис. 3.5. Статистично значущі точки змін у вживанні займенників, а також індивідуалістичних і колективістичних слів протягом періодів ХХ ст.

Примітки: чорні точки позначають спад, білі - зростання; BR - Більшовицька революція; SGW - радянсько-німецька війна; Thaw - Відлига; Stag - Застій; Per - Перебудова

Також привертає увагу той факт, що великі зміни почалися в кінці періоду Застою, у другій половині 70-х рр. З'являється велика кількість статистично значущих точок змін, які позначають збільшення частоти вживання всіх груп займенників. В термінах індивідуалістично-колективістичної орієнтації, як уже було зазначено, це означає сильний рух до індивідуалізму (ріст вживання займенників першої особи однини значно сильніший за ріст вживання займенників

першої особи множини). Відомо, що кінець періоду Застою характеризувався деяким ослабленням центральної влади в СРСР, яка була пов'язана з похилим віком вищих керівників Комуністичної партії. Настання на початку 80-х рр. так званого, часу «кремлівських старців» супроводжувалося іронічною, навіть негативною реакцією з боку суспільства, котре почало вимагати радикальних змін.

Таблиця 3.8

Статистично значущі точки змін різниці між займенниками першої особи однини і першої особи множини

Точка зміни	Довірчий інтервал (95%)		% зміни	Рівень
	Початок	Кінець		
1923	1915	1925	-56	1
1930	1924	1931	-95	6
1943	1942	1946	1723	5
1956	1948	1957	-57	8
1977	1973	1977	122	3
1982	1982	1989	59	4
1992	1990	1992	63	2
1994	1993	1995	-17	4

Таблиця 3.9

Статистично значущі точки змін у вживанні займенників першої особи однини

Точка зміни	Довірчий інтервал (95%)		% зміни	Рівень
	Початок	Кінець		
1923	1909	1925	-17	4
1931	1929	1932	-23	1
1941	1940	1941	30	4
1946	1946	1949	-17	5
1957	1957	1957	-25	3
1979	1977	1979	16	4
1988	1988	1989	29	2

Найдзвичайно цікавим фактом є те, що період Перебудови на графіках змін

виглядає як логічне продовження даних трансформацій, невинного руху до самоствердження і незалежності - наріжних цінностей індивідуалізму. Напрошується висновок, що механізм розпаду радянської системи було запущено ще до початку Перебудови; підґрунтя як для Перебудови, так і для наступного розпаду СРСР було закладено саме під час цих глибинних культурних трансформацій, які почалися в другій половині 70-х років. Даний висновок заслуговує на детальне вивчення у майбутньому.

Таблиця 3.10

Статистично значущі точки змін у вживанні займенників першої особи
множини

Точка зміни	Довірчий інтервал (95%)		% зміни	Рівень
	Початок	Кінець		
1918	1917	1918	26	3
1923	1923	1924	-20	4
1941	1933	1943	9	2
1945	1945	1945	-15	5
1952	1951	1952	-15	5
1958	1958	1958	-9	3
1967	1965	1969	-3	5
1973	1973	1973	-7	7
1984	1984	1984	7	6
1988	1988	1989	13	5

Таблиця 3.11

Статистично значущі точки змін у вживанні займенників другої особи

Точка зміни	Довірчий інтервал (95%)		% зміни	Рівень
	Початок	Кінець		
1910	1904	1913	12	2
1923	1923	1924	-30	1
1928	1924	1929	-15	4
1941	1941	1946	23	3
1958	1958	1958	-33	2
1979	1977	1983	22	6

1992	1991	1992	32	5
1994	1994	1994	-14	6

Отримані дані по вживанню займенників цікаво і важливо порівняти із динамікою вживання російських індивідуалістичних і колективістичних слів. Це допоможе встановити доцільність використання займенників для вивчення І-К, і дасть матеріал для порівняльного аналізу стосовно точок змін і періодичних закономірностей. В 2016 р. Скребите та ін. [96] опублікували статтю, присвячену вивченню вживання індивідуалістичних і колективістичних слів у російському підкорпусі Google Books Ngram. Слова було підбрано методом опитування на вибірці (N=56) російськомовного населення Литви. На жаль, обробляючи результати, автори припустилися суттєвих методологічних помилок. По-перше, їхні дані демонструють суттєвий підйом у 1918 році, що одразу вказує на те, що автори включили в аналіз лише слова з сучасним правописом, проігнорували дореволюційну орфографію. По-друге, автори провели стандартизацію лише суми частоти вживання слів, тоді як необхідно проводити стандартизацію частоти вживання кожного слова окремо, і вже потім рахувати суму (у протилежному випадку, слова які вживаються частіше, наприклад «вместе», будуть повністю маскувати слова із незначною частотою вживання, наприклад «альтруїзм», що значно викривить кінцевий результат). По-третє, автори рахували коефіцієнт кореляції Спірмена між двома нестационарними часовими серіями, що є абсолютно неприпустимим (див. наприклад [64]); спочатку необхідно дослідити часові серії на стаціонарність, зробити їх стаціонарними, використовуючи, наприклад, метод першої різниці, а вже потім досліджувати кореляцію. Ми намагалися виправити дані помилки і провели повний повторний аналіз даних цих авторів.

Як видно з рис. 3.6, профіль зміни вживання індивідуалістичних слів дуже нагадує профіль вживання займенників першої особи однини, і суттєво відрізняється від профілю, наведеного в статті. Профілі вживання

колективістичних слів, а також різниці між індивідуалістичними і колективістичними словами, в цілому демонструють ті ж закономірності (спуск після Більшовицької революції, коливання під час радянсько-німецької війни, підйом у 80-ті роки), хоча вони не настільки яскраво виражені. Метод «оцінка кривої» також, як і у випадку займенників, показує, що найбільш статистично

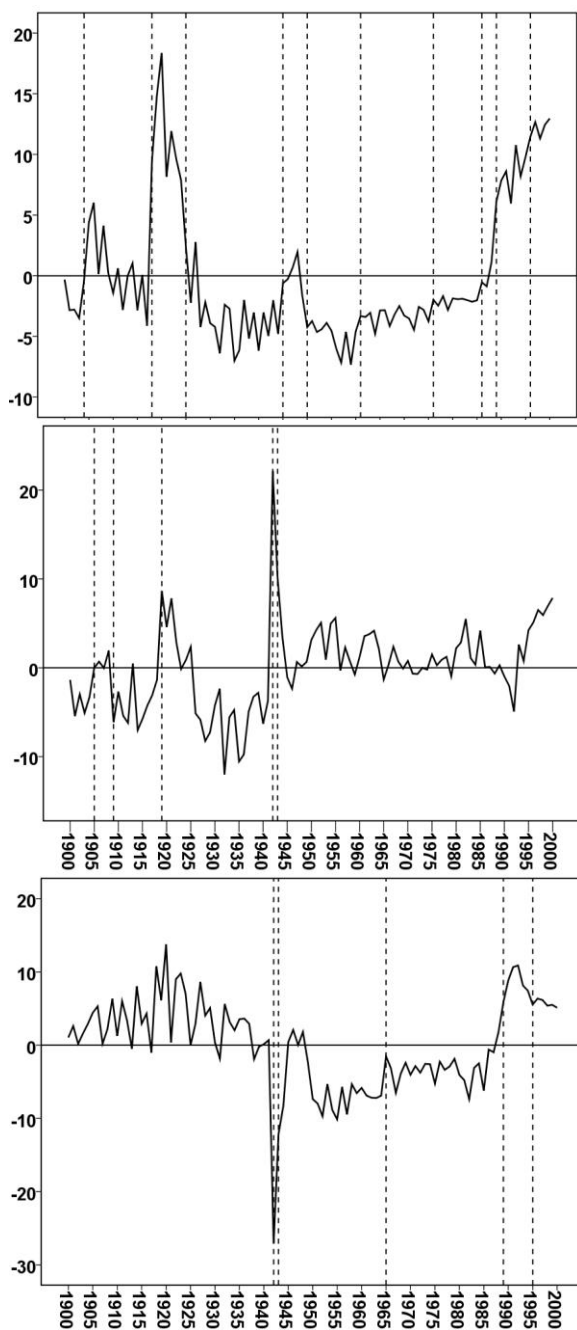

Рис.3.6. Статистично значущі точки змін у вживанні індивідуалістичних і колективістичних слів протягом XX ст.

Примітки: зверху вниз: індивідуалістичні, колективістичні слова, арифметична різниця між ними; всі слова взято з роботи [96]

значущим трендом є кубічний тренд для індивідуалістичних слів і різниці між індивідуалістичними і колективістичними словами; колективістичні слова не мають вираженого тренду.

Статистично значущі точки змін також демонструють багато спільного із даними по вживанню займенників (табл. 3.12-3.14). Зокрема, для індивідуалістичних слів це рух вниз в середині 20-х рр, рух вгору в середині 70-х і з початком Перебудови. Для колективістичних слів - це зростання під час радянсько-німецької війни.

Таблиця 3.12

Статистично значущі точки змін у вживанні індивідуалістичних слів

Точка зміни	Довірчий інтервал (95%)		% зміни	Рівень
	Початок	Кінець		
1904	1903	1917	115	4
1918	1917	1918	3098	3
1925	1925	1925	-129	4
1945	1934	1946	100	5
1950	1950	1950	-31412	4
1961	1953	1963	33	5
1976	1973	1977	38	3
1986	1986	1986	96	4
1989	1989	1989	9178	1
1996	1994	1996	49	2

Кореляція Пірсона між вживанням індивідуалістичних слів і різними групами займенників значуща лише для тих займенників, які чітко асоційовані з І-К: 0,22 ($p=0,03$) для першої особи однини., 0,21 ($p=0,03$) для першої особи множини, 0,32 ($p=0,001$) для другої особи. Кореляція між вживанням колективістичних слів і займенників відсутня. Статистично значуща кореляція між

індивідуалістичними та колективістичними словами відсутня ($r = 0.07$; $P = 0.46$).

Таблиця 3.13

Статистично значущі точки змін у вживанні колективістичних слів

Точка зміни	Довірчий інтервал (95%)		% зміни	Рівень
	Початок	Кінець		
1905	1904	1905	118	5
1909	1909	1913	-738	4
1919	1919	1941	27	3
1942	1941	1942	830	2
1943	1943	1943	-92	3

Таблиця 3.14

Статистично значущі точки змін у вживанні різниці між індивідуалістичними і колективістичними словами

Точка зміни	Довірчий інтервал (95%)		% зміни	Рівень
	Початок	Кінець		
1942	1942	1942	-876	2
1943	1943	1943	78	6
1965	1949	1970	45	5
1989	1989	1989	370	3
1995	1991	1995	-34	6

Ми також провели порівняння даних по російській мові із даними по американській англійській мові. Займенники ми взяли із публікації [111], індивідуалістичні і колективістичні слова - із публікації [110], і провели статистичний аналіз, як описано у розділі 2.2.3.

Між англійськими індивідуалістичними і колективістичними словами було отримано слабку позитивну кореляцію на межі статистичної значущості ($r = 0.21$; $P = 0.04$) (для російської мови вона відсутня). Кореляція між займенниками 1 ос. одн. і 1 ос. мн. в англійській мові була трохи вища, ніж в російській, і також зі

знаком плюс ($r = 0.57$; $P < 0.0001$). Разом з результатами по кореляції між факторами у факторному аналізі, подібні результати вказують на те, що індивідуалізм і колективізм є двома незалежними конструктами. Цей висновок суперечить моделі Г. Хофстеде і підтверджує модель Г. Тріандіса.

Наостанок зазначимо, що використання такого ґрунтового набору займенників дозволяє досить точно оцінити відсоток займенників у російській мові. Цифра складає 2.7% (від 2% у 1976 до 3.7% у 1922 р.), що є менше, ніж в англійській, італійській, німецькій та французькій мові, але вище, ніж в івриті [113]. Утім наші дані стосуються лише особових і присвійних займенників, а Уз [113] для оцінки відсотку займенників в інших мовах використовувала автоматичне (і, мабуть, не точно) визначення частин мови, наявне у Google Books Ngram (не доступне для російської мови). Даний висновок про відсоток займенників у різних мовах має не лише суто лінгвістичне значення. Наприклад, японські дослідники [58; 59] прийшли до висновку, що мови, в яких дозволено опускання займенників (наприклад, опускання «я» на початку речення) належать колективістичним культурам, і навпаки - мови з фіксованим вживанням займенників свідчать про індивідуалізм. Очевидно, що мови, в яких дозволено опускання займенників (у т. ч. російська) повинні мати менший відсоток займенників, ніж мови з фіксованим вживанням цих частин мови.

Двадцятье сторіччя є надзвичайно цікавим і драматичним проміжком української і радянської історії, що включає такі історичні події як Більшовицька революція, Громадянська війна, Голодомор, Радянсько-німецька війна, Перебудова, розпад СРСР. Дослідження лінгвістичних змін протягом даного періоду, особливо тих, які асоційовано з культурними цінностями, дозволяє краще зрозуміти як особистісні та культурні орієнтири змінюються під впливом великих соціальних потрясінь. Як свідчить наше дослідження, період «будівництва комунізму» (1918-1991) характеризувався зниженою індивідуалістичною орієнтацією, у порівняння з попередніми і наступними відрізками. Характерно, що поступові

зміни симетрично охоплюють початок цього періоду (сильний рух індивідуалізму вниз починається з середини 20-х років) і його кінець (сильний рух індивідуалізму вгору починається з середини 70-х років). Під час цього періоду, короткий сплеск індивідуалістичної орієнтації припадає на радянсько-німецьку війну.

Другим важливим висновком із проведеного аналізу є той, що динаміка вживання займенників може розглядатися як доволі чутливий механізм реакції суспільства на важливі історичні події. Зворотня залежність також може мати місце: зміна вживання займенників на фоні відсутності будь-яких помітних зрушень в житті суспільства свідчить про початок глибинних процесів, які, в свою чергу, можуть привести до радикальних суспільних перетворень. На нашу думку, подібні механізми були задіяні у світоглядних і ціннісних змінах, які почалися в другій половині 70-х років, і в результаті призвели до Перебудови і розпаду СРСР. Свідченням тому є різке зростання частоти вживання займенників, асоційованих з індивідуалістичними орієнтаціями, на фоні економічного і інтелектуального застою другої половини 70-х років.

3.2.2 Динаміка змін індивідуалізму-колективізму в XXI сторіччі

Загальний розмір вибірки протягом п'яти хвиль опитування ЄСД в Україні склав 9987 респондентів (2004 рік - 2031, 2006 рік - 2002, 2008 рік - 1845, 2010 рік - 1931, 2012 рік - 2178 респондентів).

Центровані значення за кожною із 10 цінностей Шварца протягом досліджуваного періоду наведено на рис. 3.7. Як видно, графіки демонструють різку відміну між цінностями колективу і цінностями особистості. Перші мають позитивні значення, другі - негативні (тобто, відповідно до процедури центрування, вони є менші за середнє значення усіх відповідей того чи іншого респондента).

Ще більш наочною відміна стає, коли цінності згрупувати у два фактори (рис. 3.8). Дана процедура виразно показує, що особисті цінності демонструють тенденцію до зростання протягом досліджуваного періоду, а цінності колективу -

навпаки, тенденцію до зниження.

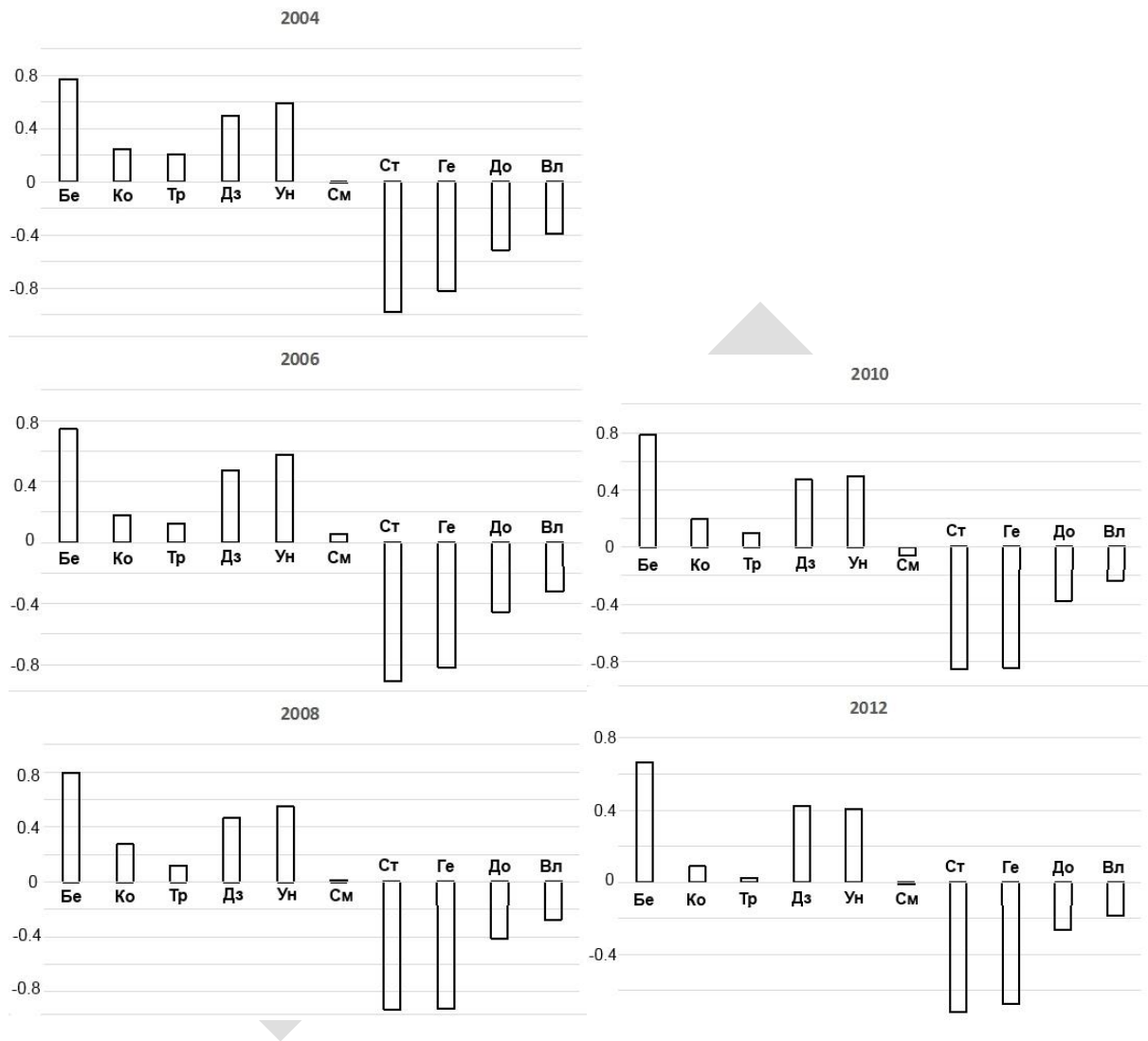

Рис. 3.7. Динаміка зміни 10 цінностей Шварца протягом 2004-2012 рр.

Примітки: Бе - безпека, Ко - конформність, Тр - традиції, Бе - доброзичливість, Ун - універсализму, См - самостійність, Ст - стимуляція, Ге - гедонізм, До - досягнення, Вл - влада

Статистична інтерпретація даних змін, у зв'язку з тим, що у нас лише п'ять змінних, дещо обмежена. Наприклад, кореляція з роком за методом Спірмена

статистично значуща ($\rho=0,9$, $p=0,04$ для обох типів цінностей), але вона не є надійним методом за малої кількості даних. Тому ми провели t-тест Стьюдента між найбільш крайніми значеннями (для обох типів цінностей це значення 2004 і 2012 років), отримавши наступні показники: особисті цінності - $t=9,34$, $p<0,0001$; цінності колективу - $t=7,06$, $p<0,0001$. Такий результат не залишає сумнівів, що зміни, які спростерігаються протягом досліджуваного періоду є статистично достовірними.

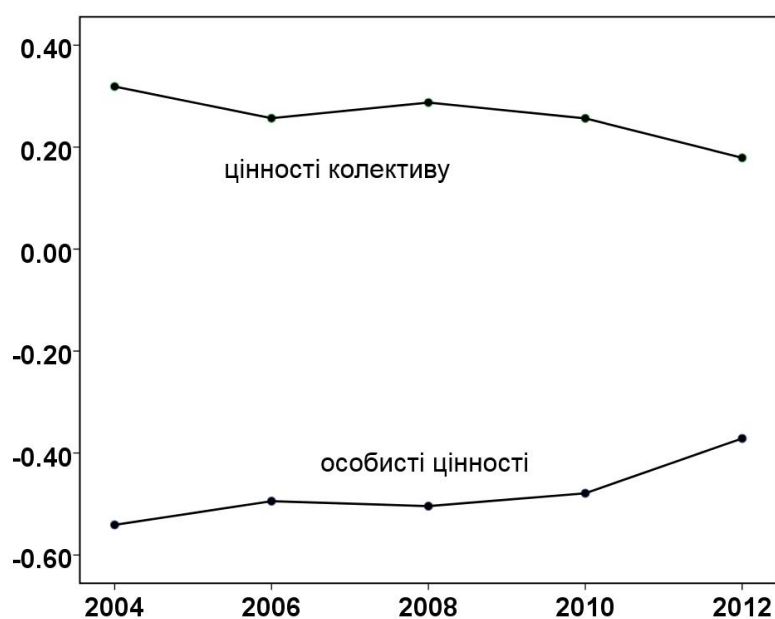

Рис. 3.8. Зміна цінностей Шварца, згрупованих у два фактори, 2004-2012

У нещодавній публікації 2017 року [85] Сантос зі співавторами, базуючись на вивченні 77 країн, виявили «глобальне зростання індивідуалізму» за останні півсторіччя. Лише п'ять країн за їхніми даними демонструють зниження індивідуалістичних орієнтацій протягом досліджуваного періоду. Серед цих країн автори згадують і Україну. Цікаво, що свої висновки автори зробили на основі аналізу даних ЄСД. На жаль, за відсутності деталей аналізу, не відомо яким чином автори прийшли до такого висновку. Не виключено, що вони аналізували десять цінностей у вигляді симетричної двофакторної моделі - по п'ять цінностей у

факторах індивідуалізму і колективізму (подібний підхід використовувався також іншими дослідниками). Проте, як уже було зазначено, такий варіант аналізу є помилковим, адже два фактори (універсалізму і безпеки) однаково навантажують обидві шкали а тому мають бути виключені з аналізу [91]. Як показує наш аналіз з використанням підходу, описаного у розділі 2.2.4, дані ЄСД демонструють прямо протилежний результат - виразну і статистично достовірну тенденцію до зростання особистих цінностей і зменшення цінностей колективу. Цей висновок є цілком очікуваним і логічно доповнює наші дані часової динаміки І-К протягом попереднього сторіччя.

Наостанок зазначимо, що переважання цінностей колективу над особистими цінностями не обов'язково означає, що в Україні колективізм домінує над індивідуалізмом, адже ціннісна модель Шварца не є тотожною крос-культурній моделі Хофстеде чи Тріандіса. До того ж, десять цінностей Шварца є цінностями індивідуального рівня, а не культурного; вони не є цінностями на рівні країни, не є і не зводяться до культурних синдромів (хоча корелюють з ними) [89].

Утім, модель Шварца - один з небагатьох інструментів, які дозволяють перекинути місток від особистісного до культурного рівня виміру [42], бо десять цінностей при крос-культурному порівнянні країн групуються у нову семифакторну структуру [89]. У зв'язку з цим, як переконують деякі дослідники [57; 100], цінності Шварца є більш всеохопними конструктами, ніж культурні цінності Хофстеде, а тому дуже корисно розглядати ці дві моделі як взаємодоповнюючі.

ВИСНОВКИ

1. Використано три підходи до дослідження структури культурного синдрому «індивідуалізм-колективізм» в Україні: «просторова» структура (факторна структура, вікові, статеві, регіональні особливості, структура на рівні ін-груп, зв'язок з релігійністю особистості) вивчалася за допомогою опитувальника Сінгеліса та ін. (1995); часова структура (динаміка компонентів індивідуалізму-колективізму в часі, починаючи з 1900 р.) вивчалася за допомогою контент-аналізу та опитувальника цінностей Шварца.

2. Вперше проведено україномовну адаптацію етнометричного інструментарію - популярного опитувальника Сінгеліса та ін. (1995). Адаптація включала переклад опитувальника українською мовою методом зворотнього перекладу, дослідження його валідності та надійності. Дослідження конструктивної валідності перекладеного опитувальника Сінгеліса та ін. за допомогою факторного аналізу показало, що чотирифакторна модель індивідуалізму-колективізму, яка включає вертикальні і горизонтальні компоненти, є статистично найкращою. Дослідження надійності даного опитувальника за допомогою методу альфи Кронбаха показало, що надійність є задовільною для усіх чотирьох шкал.

3. Показано, що зараз в Україні індивідуалістична орієнтація дещо переважає колективістичну, а горизонтальний компонент суттєво вищий за вертикальний. Подібний результат вказує на те, що українцям в більшій мірі властиве прагнення до незалежності, унікальності, самобутності без визнання авторитетів та чіткої ієрархічної структури суспільства. Це може свідчити про те, що українцям більш близькою є Європейська модель побудови суспільства, аніж Американська, яка характеризується яскраво вираженим вертикальним компонентом.

4. Показано, що стать справляє вплив лише на фактори колективізму (у жінок - вищі значення). Показано, що вік впливає на всі чотири фактори

індивідуалізму-колективізму. Цей вплив на фактори індивідуалізму є оберненим (індивідуалістична орієнтація більше характерна для молоді), а для колективізму - прямим (зростає з віком). Існує спільний вплив віку і статі: якщо розглядати кореляцію віку з факторами індивідуалізму-колективізму окремо для чоловіків і жінок то статистично значущі кореляції для факторів індивідуалізму демонструють лише жінки, а для факторів колективізму - лише чоловіки (тобто з віком колективістична орієнтація жінок не міняється, але індивідуалістична орієнтація більше характерна для молоді; у чоловіків індивідуалістична орієнтація не міняється з віком, але колективістична орієнтація більше характерна для старшого покоління). Показано, що ні мова повсякденного спілкування, ні регіон проживання не справляють статистично значущого впливу на фактори індивідуалізму-колективізму.

5. Показано, що показник релігійності учасника має незначний вплив на індивідуалізм, але суттєвий - на колективізм (у обох випадках вплив є прямопропорційним). Показано, що сила зв'язку з дослідженими ін-групами (безпосередня сім'я, більш далекі родичі, люди, що оточують досліджуваного у повсякденному житті) демонструє добре виражену статистично достовірну кореляцію лише з факторами колективізму. Показано, що показник «шкала національної самоідентифікації» корелює з усіма факторами індивідуалізму-колективізму, але кореляція з факторами індивідуалізму - незначна і перебуває на межі статистичної значущості, тоді як кореляція з факторами колективізму є яскраво вираженою.

6. Проведено одну з перших спроб дослідити часову динаміку зміни індивідуалізму-колективізму. Обґрунтовано застосування контент-аналізу російської мови для вивчення індивідуалістичних і колективістичних орієнтації в Україні протягом ХХ ст. На основі вивчення частоти вживання всіх особових і присвійних займенників російської мови, як у сучасній, так і дореволюційній орфографії (загалом 114 слів), показано, що українське суспільство демонструє

виразний і статистично достовірний рух до зростання індивідуалістичних орієнтацій починаючи з другої половини 70-х рр. XX ст. Колективістичні орієнтації або залишаються незмінними протягом дослідженого періоду або демонструють незначне зниження. Проведено одну з перших спроб використати метод аналізу точок змін у часових серіях (change point analysis) для вивчення динаміки лінгвістичних даних. Отримані статистично значущі точки змін добре співпадають з масштабними історичними подіями української і радянської історії XX ст. Продемонстровано, що динаміка вживання займенників є чутливим механізмом реакції суспільства на важливі історичні події. Показано, що період «будівництва комунізму» (1918-1991) характеризувався зниженою індивідуалістичною орієнтацією, у порівнянні з попередніми і наступними відрізками. Характерно, що поступові зміни симетрично охоплюють початок цього періоду (сильний рух індивідуалізму вниз починається з середини 20-х рр.) і його кінець (сильний рух індивідуалізму вгору починається з середини 70-х рр.). Під час цього періоду, короткий сплеск індивідуалістичної орієнтації припадає на радянсько-німецьку війну 1941-45 рр. Період Застою є найдовшим періодом XX ст. без статистично значущих точок змін. Період Перебудови на графіках змін виглядає як логічне продовження трансформацій, що почалися у другій половині 70-х рр. За допомогою кореляційного аналізу між вживанням займенників і індивідуалістичних/колективістичних слів продемонстровано, що кореляція є значуща лише для тих займенників, які чітко асоційовані з індивідуалізмом-колективізмом, що свідчить про доцільність вивчення вживання займенників для дослідження даного культурного синдрому. За допомогою кореляційного аналізу між частотою вживання займенників першої особи однини і першої особи множини у 1900-2000 рр. показано, що індивідуалізм і колективізм є двома незалежними конструктами, що суперечить моделі Г. Хофстеде і підтверджує модель Г. Тріандіса.

7. На основі аналізу даних Європейського соціального дослідження

(European Social Survey), - а саме результатів дослідження ціннісних орієнтацій за методикою Ш. Шварца, - що проводилося в Україні у 2004-2012 рр., показано, що особисті цінності українців демонструють статистично достовірну тенденцію до зростання протягом досліджуваного періоду, а цінності колективу - тенденцію до зниження.

КОПІЯ

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бойко О. Д. Історія України / О. Д. Бойко. – К.: Академвидав, 2007. – 688 с.
2. Брийовська І. Б. Крос-культурні відмінності ціннісних орієнтацій турецьких та українських працівників фармфірм: Автореф. дис. ...канд. психол. наук: 19.00.05 / І. Б. Брийовська. – К., 2012. – 35 с.
3. Вебер М. Избранные произведения / М. Вебер. – М.: Прогресс, 1990. – 808 с.
4. Гусева Н. И. Теоретические и методологические основы кросс-культурных исследований / Н. И. Гусева // Известия Иркутской государственной экономической академии. – 2003. – № 3–4. – С. 82–86.
5. Данилевский Н. Я. Россия и Европа / Н. Я. Данилевский. – М.: Рипол Классик, 2015. – 764 с.
6. Данилюк І. В. Етнічна психологія як галузь наукового знання: історико-теоретичний вимір / І. В. Данилюк. – К.: Самміт-книга, 2010. – 432 с.
7. Докинс Р. Эгоистичный ген / Р. Докинз. – М.: Мир, 1993. – 318 с.
8. Дюркгейм Э. О Разделении общественного труда // Западно-европейская социология XIX-начала XX веков. / Э. О. Дюркгейм. – М., 1996. – С. 256–309.
9. Жарова Е.И. Основные подходы к изучению индивидуализма-коллективизма в зарубежной психологии // Этнопсихология: вопросы теории и практики / Е. И. Жарова. – М.: Московский городской психолого-педагогический университет, 2010. – С.9–19.
10. Карандашев В. Н. Методика Шварца для изучения ценностей личности / В. Н. Карандашев. – СПб.: Речь, 2004. – 70 с.
11. Корх О. М. Проблема індивідуалізму (історико-філософський аналіз): Автореф. дис. ...докт. філос. наук: 09.00.05 / О. М. Корх. – Дніпропетровськ, 2002. – 35 с.
12. Костомаров Н. И. Две русские народности / Н. И. Костомаров. – Киев-Харьков: Майдан, 1991. – 72 с.

13. Крип'якевич І. П. Історія України / І. П. Крип'якевич. – Львів: Світ, 1990. – 520 с.
14. Кузьмін О. Є. Метод детермінування видів корпоративної культури машинобудівних підприємств / О. Є. Кузьмін, О. І. Бала // Регіональна економіка. – 2008. – №1. – С. 31–41.
15. Латов Ю. В. Открытия и парадоксы этнометрического анализа российской хозяйственной культуры по методике г. Хофстеда / Ю. В. Латов, И. В. Латова // Мир России. Социология. Этнология. – 2007. – № 4. – С. 43–72.
16. Ле Бон Г. Психология социализма / Г. Ле Бон. – М.: Litres, 2014. – 528 с.
17. Лебедева Н. М. Базовые ценности русских на рубеже XXI века / Н. М. Лебедева // Психологический журнал. – 2000. – № 3. – Р. 73–87.
18. Лебедева Н. М. Этническая психология как наука // Психология: Учебник для гуманитарных вузов / Н. М. Лебедева. – СПб.: Питер, 2009. – С.390–398.
19. Монтескье Ш.-Л. Избранные произведения / Ш.-Л. Монтескье. – М.: Гослитиздат, 1955. – 799 с.
20. Пилипенко А. Н. Украинская ментальность в координатах исследовательской программы Г. Хофстеда / А. Н. Пилипенко, Н. И. Литвиненко // Економічний вісник. – 2015. – №2. – С. 9–19.
21. Руднев М. Г. Жизненные ценности населения: сравнение Украины с другими европейскими странами // Украинское общество в Европейском пространстве / М. Г. Руднев, В. Г. Магун. – К., 2007. – С. 226–273.
22. Спиридонова Л.К. Етнокультурні особливості образу світу українців: Автореф. дис. ...канд. психол. наук: 19.00.01 / Л. К. Спиридонова Л. К. – Одеса, 2009. – 20 с.
23. Субтельний О. Україна. Історія / О. Субтельний. – К.: Либідь, 1992. – 510 с.
24. Чемеркін С. Г. Українська мова в Інтернеті: позамовні та внутрішньоструктурні процеси / С. Г. Чемеркін. – К.: в-во НАН України, 2009. – 240 с.
25. Чижевський Д. І. Нариси з історії філософії на Україні / Д. І. Чижевський. – К.,

1992. – 230 с.
26. Шестаковський О. Де пролягають культурні відмінності між регіонами? Досвід застосування методології Г. Хофстеде у Україні // Великі війни, великі трансформації: історична соціологія 20-го століття, 1914-2014 / О. Шестаковський. – Київ, 2014. – С. 224–226.
 27. Application of change point analysis to daily influenza-like illness emergency department visits / T. A. Kass-Hout, Z. Xu, P. McMurray [et al.] // Journal of the American Medical Informatics Association. – 2012. – Vol. 19, No. 6. – P. 1075-1081.
 28. Bobbio A. Horizontal and vertical individualism and collectivism: an Italian adaptation of Singelis et al.'s scale and its relations with conflict management and leadership styles / A. Bobbio, M. Sarrica // TPM. – 2009. – Vol. 16. – P. 209–226.
 29. Brown T. Confirmatory factor analysis for applied research / T. Brown. – New York, NY: Guilford Press, 2006. – 322 p.
 30. Buchanan T. Using the Internet for psychological research: personality testing on the World Wide Web / T. Buchanan, J. L. Smith // British Journal of Psychology. – 1999. – Vol. 90, No. 1. – P. 125–144.
 31. Cabrera-Nguyen P. Author guidelines for reporting scale development and validation results in the Journal of the Society for Social Work and Research / P. Cabrera-Nguyen // Journal of the Society for Social Work and Research. – 2010. – Vol. 1, No. 2. – P. 99–103.
 32. Chen C. C. Testing the effects of vertical and horizontal collectivism: a study of reward allocation preferences in China / C. C. Chen, J. R. Meindl, R. G. Hunt // Journal of Cross-Cultural Psychology. – 1997. – Vol. 28, No. 1. – P. 44–70.
 33. Comparing regional cultures within a country: lessons from Brazil / G. Hofstede, A. V. G. de Hilal, S. Malvezzi [et al.] // Journal of Cross-Cultural Psychology. – 2010. – Vol. 41, No. 3. – P. 336–352.
 34. Cozma I. How are individualism and collectivism measured / I. Cozma // Romanian Journal of Applied Psychology. – 2011. – Vol. 13, No. 1. – P. 11–17.

35. Cukur C. S. Religiosity, values, and horizontal and vertical individualism–collectivism: a study of Turkey, the United States, and the Philippines / C. S. Cukur, M. R. T. De Guzman, G. Carlo // *The Journal of social psychology*. – 2004. – Vol. 144, No. 6. – P. 613–634.
36. Cultural value shifting in pronoun use / F. Yu, T. Peng, K. Peng [et al.] // *Journal of Cross-Cultural Psychology*. – 2016. – Vol. 47, No 2. – P. 310–316.
37. Culture, gender, and self: a perspective from individualism-collectivism research / Y. Kashima, S. Yamaguchi, U. Kim [et al.] // *Journal of Personality and Social Psychology*. – 1995. – Vol. 69, No. 5. – P. 925–937.
38. Culture-level dimensions of social axioms and their correlates across 41 cultures / M. H. Bond, K. Leung, A. Au [et al.] // *Journal of Cross-Cultural Psychology*. – 2004. – Vol. 35, No. 5. – P. 548–570.
39. Davis D. Use of first person pronouns as a function of increased objective selfawareness and performance / D. Davis, T. C. Brock // *Journal of Experimental Social Psychology*. – 1975. – Vol. 11. – P. 381–388.
40. Differences between tight and loose cultures: a 33-nation study / M. J. Gelfand, J. L. Raver, L. Nishii [et al.] // *Science*. – 2011. – Vol. 332, No. 6033. – P. 1100–1104.
41. Eliot T. S. Notes towards the definition of culture / T. S. Eliot. – Faber & Faber, 2010. – 128 p.
42. Fischer R. Are individual-level and country-level value structures different? Testing Hofstede’s legacy with the Schwartz value survey / R. Fischer, C.-M. Vauclair, J. R. Fontaine // *Journal of Cross-Cultural Psychology*. – 2010. – Vol. 41, No. 2. – P. 135–151.
43. Fiske A. P. Using individualism and collectivism to compare cultures – a critique of the validity and measurement of the constructs: comment on Oyserman et al. (2002) / A. P. Fiske // *Psychological Bulletin*. – 2002. – Vol. 128, No. 1. – P. 78–88.
44. Gardner W. L. “I” value freedom but “we” value relationships: selfconstrual priming mirrors cultural differences in judgment / W. L. Gardner, S. Gabriel, A. Y. Lee //

- Psychological Science. – 1999. – Vol. 10. – P. 321–326.
45. Gelfand M. J. Individualism and collectivism // Culture, leadership, and organizations: The GLOBE study of 62 societies / M. J. Gelfand, D. P. Bhawuk, L. H. Nishii. – Thousand Oaks, CA: Sage, 2004. – P. 437–512.
 46. Gosling S. D. Should we trust web-based studies? a comparative analysis of six preconceptions about internet questionnaires. / S. D. Gosling, S. Vazire, S. Srivastava // American Psychologist. – 2004. – Vol. 59, No. 2. – P. 93–104.
 47. Gouveia V. V. The horizontal and vertical attributes of individualism and collectivism in a Spanish population / V. V. Gouveia, M. Clemente, P. Espinosa // The Journal of Social Psychology. – 2003. – Vol. 143, No. 1. – P. 43–63.
 48. Hofstede G. H. Culture's consequences: international differences in work-related values / G. H. Hofstede. – Thousand Oaks, CA: Sage, 1984. – 475 p.
 49. Hofstede G. H. Culture's consequences: comparing values, behaviors, institutions, and organizations across nations / G. H. Hofstede. – Thousand Oaks, CA: Sage, 2003. – 622 p.
 50. Hofstede G. The Confucius connection: from cultural roots to economic growth / G. Hofstede, M. H. Bond // Organizational dynamics. – 1988. – Vol. 16, No. 4. – P. 5–21.
 51. Horizontal and vertical dimensions of individualism and collectivism: a theoretical and measurement refinement / T. M. Singelis, H. C. Triandis, D. P. Bhawuk [et al.] // Cross-cultural research. – 1995. – Vol. 29, No. 3. – P. 240–275.
 52. House R. J. Culture, leadership, and organizations: the GLOBE study of 62 societies / R. J. House, P. J. Hanges, M. Javidan. – Thousand Oaks, CA: Sage, 2004. – 849 p.
 53. Hoyle R. H. The structural equation modelling approach: basic concepts and fundamental issues // Structural equation modelling: concepts, issues, and applications / R. H. Hoyle R. H. Hoyle. – Thousand Oaks, CA: Sage, 1995. – P. 1–15.
 54. Hu L. Cutoff criteria for fit indexes in covariance structure analysis: conventional

- criteria versus new alternatives / L. Hu, P. M. Bentler // *Structural Equation Modeling*. – 1999. – Vol. 6, No. 1. – P. 1–55.
55. Imada T. Cultural narratives of individualism and collectivism: a content analysis of textbook stories in the United States and Japan / T. Imada // *Journal of Cross-Cultural Psychology*. – 2012. – Vol. 43, No. 4. – P. 576–591.
56. Jackson C. L. Psychological collectivism: a measurement validation and linkage to group member performance / C. L. Jackson, J. A. Colquitt, M. J. Wesson // *Journal of Applied Psychology*. – 2006. – Vol. 91, No. 4. – P. 884–899.
57. Kagitcibasi C. Individualism and collectivism // *Handbook of cross-cultural psychology* / C. Kagitcibasi. – Boston, MA: Allyn & Bacon, 1997. – P. 1–49.
58. Kashima E. S. Culture and language: the case of cultural dimensions and personal pronoun use / E. S. Kashima, Y. Kashima // *Journal of Cross-Cultural Psychology*. – 1998, Vol. 29. – P. 461–486.
59. Kashima Y. Individualism, GNP, climate, and pronoun drop: is individualism determined by affluence and climate, or does language use play a role? / Y. Kashima, E. S. Kashima // *Journal of Cross-Cultural Psychology*. – 2003. – Vol. 34. – P. 125–134.
60. Kimmelmeier M. Greater self-enhancement in Western than Eastern Ukraine, but failure to replicate the Muhammad Ali effect / M. Kimmelmeier, O. Malanchuk // *International Journal of Psychology*. – 2016. – Vol. 51, No. 1. – P. 78–82.
61. Killick R. changepoint: An R package for changepoint analysis / R. Killick, I. Eckley // *Journal of Statistical Software*. – 2014. – Vol. 58, No. 3. – P. 1–19.
62. Kim U. Individualism and collectivism: conceptual clarification and elaboration // *Cross Cultural Research and Methodology* / U. Kim. – Thousand Oaks, CA: Sage, 1994. – P. 19–40.
63. Kline R. Principles and practice of structural equation modeling / R. Kline. – New York, NY: Guilford Press, 2005. – 218 p.
64. Kopleinig A. Population size predicts lexical diversity, but so does the mean sea level

- why it is important to correctly account for the structure of temporal data / A. Koplenig, C. Müller-Spitzer // *PloS One*. – 2016. – Vol. 11, No. 3. – P. e0150771.
65. Kosterman R. Toward a measure of patriotic and nationalistic attitudes / R. Kosterman, S. Feshbach // *Political Psychology*. – 1989. – Vol. 10. – P. 257–273.
66. Kroeber A. L., Kluckhohn C. *Culture: a critical review of concepts and definitions* / A. L. Kroeber, C. Kluckhohn. – Cambridge, MA: Harvard University, 1952. – 223 p.
67. Lee W. N. The role of horizontal and vertical individualism and collectivism in online consumers' responses toward persuasive communication on the Web / W. N. Lee, S. M. Choi // *Journal of Computer-Mediated Communication*. – 2005. – Vol. 11, No 1. – P. 317–336.
68. Lorenzi-Cioldi F. Norme individuelle et norme collective, I: représentations du genre dans une société individualiste. / F. Lorenzi-Cioldi, A.-C. Dafflon // *Swiss Journal of Psychology*. – 1998. – Vol. 57. – P. 124–137.
69. Markus H. R. Cultures and selves: a cycle of mutual constitution / H. R. Markus, S. Kitayama // *Perspectives on Psychological Science*. – 2010. – Vol 5, No 4. – P. 420–430.
70. Mead M. *Cooperation and competition among primitive peoples* / M. Mead. – Boston, Beacon. – 1967. – 560 p.
71. Miller J. G. Cultural diversity in the morality of caring: individually oriented versus duty-based interpersonal moral codes / J. G. Miller // *Cross-cultural research*. – 1994. – Vol. 28, No. 1. – P. 3–39.
72. Minkov M. *Cultural differences in a globalizing world* / M. Minkov. – Emerald Group Publishing, 2011. – 316 p.
73. Mishra R. C. Individualist and collectivist orientation across generations // *Individualism and collectivism. Theory, method, and applications* / R. C. Mishra. – Thousand Oaks, CA: Sage, 1994. – P.225–238.
74. Morris M. W. Culture and cause: American and Chinese attributions for social and physical events / M. W. Morris, K. Peng // *Journal of Personality and Social*

- psychology. – 1994. – Vol. 67, No. 6. – P. 949–971.
75. Mullen E. Comparing Americans' and Ukrainians' allocations of public assistance the role of affective reactions in helping behavior / E. Mullen, L. J. Skitka // *Journal of Cross-Cultural Psychology*. – 2009. – Vol. 40, No. 2. – P. 301–318.
76. Na J. Culture and first-person pronouns / J. Na, I. Choi // *Personality and Social Psychology Bulletin*. – 2009. – Vol. 35. – P. 1492–1499.
77. Nelson M. R. Horizontal and vertical individualism and achievement values a multimethod examination of Denmark and the United States / M. R. Nelson, S. Shavitt // *Journal of Cross-Cultural Psychology*. – 2002. – Vol. 33, No. 5. – P. 439–458.
78. Oyserman D. Rethinking individualism and collectivism: evaluation of theoretical assumptions and meta-analyses. / D. Oyserman, H. M. Coon, M. Kimmelmeier // *Psychological bulletin*. – 2002. – Vol. 128, No. 1. – P. 3–72.
79. Pirttilä-Backman A.-M. Cameroonian forms of collectivism and individualism / A.-M. Pirttilä-Backman, B. R. Kassea, T. Ikonen // *Journal of Cross-Cultural Psychology*. – 2004. – Vol. 35, No. 4. – P. 481–498.
80. Quantitative analysis of culture using millions of digitized books / J. B. Michel, Y. K. Shen, A. P. Aiden [et al.] // *Science*. – 2011. – Vol. 331. – P. 176–182.
81. Realo A. A cross-cultural study of collectivism: a comparison of American, Estonian, and Russian students / A. Realo, J. Allik // *The Journal of Social Psychology*. – 1999. – Vol. 139, No. 2. – P. 133–142.
82. Robert C. An empirical analysis of measurement equivalence with the indcol measure of individualism and collectivism: implications for valid cross-cultural inference / C. Robert, W. C. Lee, K.-Y. Chan // *Personnel Psychology*. – 2006. – Vol. 59, No. 1. – P. 65– 99.
83. Roccas S. Toward a unifying model of identification with groups: integrating theoretical perspectives / S. Roccas, L. Sagiv, S. Schwartz, N. Halevy // *Personality and Social Psychology Review*. – 2008. – Vol. 12, No. 3. – P. 280–306.

84. Rosseel Y. lavaan: an R package for structural equation modeling / Y. Rosseel // Journal of Statistical Software. – 2012. – Vol. 48, No. 2. – P. 1–36.
85. Santos H. C. Global increases in individualism / H. C. Santos, M. E. Varnum, I. Grossmann // 2017. Psychological Science. – 2017. – doi: 10.1177/0956797617700622 [in press]
86. Schmitt D. P. The geographic distribution of big five personality traits patterns and profiles of human self-description across 56 nations / D. P. Schmitt, J. Allik, R. R. McCrae, V. Benet-Martínez // Journal of Cross-Cultural Psychology. – 2007. – Vol. 38, No. 2. – P. 173–212.
87. Schmitt T. A. Current methodological considerations in exploratory and confirmatory factor analysis / T. A. Schmitt // Journal of Psychoeducational Assessment. – 2011. – Vol. 29, No. 4. – P. 304–321.
88. Schwartz S. H. Universals in the content and structure of values: theoretical advances and empirical tests in 20 countries / S. H. Schwartz // Advances in Experimental Social Psychology. – 1992. – Vol. 25. – P. 1–65.
89. Schwartz S. H. Beyond Individualism/Collectivism: New cultural dimensions of values // Individualism and collectivism: Theory, method and applications / S. H. Schwartz. – Newbury Park, CA: Sage, 1994. – P. 85–119.
90. Schwartz S. H. Toward a theory of the universal content and structure of values: extensions and cross-cultural replications. / S. H. Schwartz, W. Bilsky // Journal of Personality and Social Psychology. – 1990. – Vol. 58, No. 5. – P. 878–891.
91. Schwartz S. H. Evaluating the structure of human values with confirmatory factor analysis / S. H. Schwartz, K. Boehnke // Journal of Research in Personality. – 2004. – Vol. 38, No. 3. – P. 230–255.
92. Shafiro M. V. Ukrainian and US American females differences in individualism/collectivism and gender attitudes / M. V. Shafiro, M. J. Himelein, D. L. Best // Journal of cross-cultural Psychology. – 2001. – Vol. 34, No. 3. – P. 297–303.
93. Shestakovskii A. Radicalized Europeans? The values of Euromaidan participants and

- prospects for the development of society / A. Shestakovskii // *Russian Politics & Law*. – 2015. – Vol. 53, No. 3. – P. 37–67.
94. Singelis T. M. The measurement of independent and interdependent self-construals / T. M. Singelis // *Personality and social psychology bulletin*. – 1994. – Vol. 20, No. 5. – P. 580–591.
95. Sinha D. Individualism in a collective culture: a case of coexistence of dichotomies // *Individualism and collectivism. Theory, method, and applications* / D. Sinha, R. C. Tripathi. – Thousand Oaks, CA: Sage, 1994. – P.137–156.
96. Skrebyte A. Temporal relationships between individualism-collectivism and the economy in Soviet Russia: a word frequency analysis using the Google Ngrams corpus / A. Skrebyte, P. Garnett, J. R. Kendal // *Journal of Cross-Cultural Psychology*. – 2016. – Vol. 47, No 9. – P. 1217–1235.
97. Smith P. B. National culture and the values of organizational employees: a dimensional analysis across 43 nations / P. B. Smith, S. Dugan, F. Trompenaars // *Journal of Cross-Cultural Psychology*. – 1996. – Vol. 27, No. 2. – P. 231–264.
98. Spector P. E. Do national levels of individualism and internal locus of control relate to well-being: an ecological level international study / P. E. Spector, C. L. Cooper, J. I. Sanchez // *Journal of organizational behavior*. – 2001. – Vol. 22, No. 8. – P. 815–832.
99. Spector P. E. An international study of the psychometric properties of the Hofstede Values Survey Module 1994: a comparison of individual and country/province level results / P. E. Spector, C. L. Cooper, K. Sparks // *Applied psychology*. – 2001. – Vol. 50, No. 2. – P. 269–281.
100. Steenkamp J.-B. E. The role of national culture in international marketing research / J.-B. E. Steenkamp // *International Marketing Review*. – 2001. – Vol. 18, No. 1. – P. 30–44.
101. Tang K. Quantifying the diachronic productivity of irregular verbal patterns in Romance / K. Tang, A. Nevins // *UCL Working Papers in Linguistics*. – 2013. – Vol.

25. – P. 289–308.
102. Taras V. Examining the impact of Culture's consequences: a three-decade, multilevel, meta-analytic review of Hofstede's cultural value dimensions / V. Taras, B. L. Kirkman, P. Steel // *Journal of applied psychology*. – 2010. – Vol. 95, No 3. – P. 405-439.
103. Temirbekova Zh. Work related values: a comparison of four post-soviet countries / Z. Temirbekova, Y. V. Latov, N. V. Latova // *Procedia – Social and Behavioral Sciences*. – 2014. – No. 109. – P. 794–798.
104. The expression of emotions in 20th century books / A. Acerbi, V. Lampos, P. Garnett [et al] // *PloS One*. – 2013. – Vol. 8, No. 3. – P. e59030.
105. Triandis H. C. Collectivism and individualism as cultural syndromes / H. C. Triandis // *Cross-cultural research*. – 1993. – Vol. 27, No. 3–4. – P. 155–180.
106. Triandis H. C. *Culture and social behavior*. / H. C. Triandis. – NY: McGraw-Hill Book Company, 1994. – 330 p.
107. Triandis H. C. *Individualism & collectivism* / H. C. Triandis. – NY: Westview Press, 1995. – 284 p.
108. Triandis H. C. Individualism and collectivism: cross-cultural perspectives on self-ingroup relationships / H. C. Triandis, R. Bontempo, M. J. Villareal // *Journal of Personality and Social Psychology*. – 1988. – Vol. 54, No. 2. – P. 323–338.
109. Trompenaars F. *Riding the waves of culture: understanding cultural diversity in business* / F. Trompenaars, C. H. Turner. – London: Nicholas Brealey Publishing, 1997. – 275 p.
110. Twenge J. M. Increases in individualistic words and phrases in American books, 1960–2008 / J. M. Twenge, W. K. Campbell, B. Gentile // *PloS One*. – 2012. – Vol. 7, No. 7. – P. e40181.
111. Twenge J. M. Changes in pronoun use in American books and the rise of individualism, 1960-2008 / J. M. Twenge, W. K. Campbell, B. Gentile // *Journal of Cross-Cultural Psychology*. – 2013. – Vol. 44, No. 3. – P. 406–415.

112. Tylor E. B. Primitive culture: researches into the development of mythology, philosophy, religion, art, and custom / E. B. Tylor. – New York: Gordon Press, 1974. – 426 p.
113. Uz I. Individualism and first person pronoun use in written texts across languages / I. Uz // Journal of Cross-Cultural Psychology. – 2014. – Vol. 45, No 10. – P. 1671–1678.
114. Vandello J. A. Patterns of individualism and collectivism across the United States. / J. A. Vandello, D. Cohen // Journal of Personality and Social Psychology. – 1999. – Vol. 77, No. 2. – P. 279–292.
115. Wagner U. A longitudinal test of the relation between german nationalism, patriotism, and outgroup derogation / U. Wagner, J. C. Becker, O. Christ // European sociological review. – 2010. – Vol. 28, No. 3. – P. 319–332.
116. Wilson E. O. Sociobiology: the new synthesis / E. O. Wilson. – Harvard: Belknap Press, 1975. – 697 p.
117. Всеукраїнський перепис населення 2001 [Електронний ресурс] : [Веб-сайт]. – Електронні дані. – 2004. – Режим доступу: <http://2001.ukrcensus.gov.ua/> (дата звернення 1.06.2017) – Назва з екрана.
118. Книговидання в УРСР. Скільки українською і скільки російською [Електронний ресурс] : [Веб-сайт]. – Електронні дані. – 2010. – Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2010/11/9/3586/> (дата звернення 1.06.2017) – Назва з екрана.
119. Мовний баланс України [Електронний ресурс] : [Веб-сайт]. – Електронні дані. – 2010. – Режим доступу: http://uabooks.info/ua/book_market/analytics/?pid=2386 (дата звернення 1.06.2017) – Назва з екрана.
120. Национальный корпус русского языка [Електронний ресурс] : [Веб-сайт]. – Електронні дані. – 2003-2017. – Режим доступу: <http://www.ruscorpora.ru/corpora-usage.html> (дата звернення 1.06.2017) – Назва з

- екрана.
121. Центральна виборча комісія [Електронний ресурс] : [Веб-сайт]. – Електронні дані. – 2016. – Режим доступу: <http://www.cvk.gov.ua/> (дата звернення 1.06.2017) – Назва з екрана.
 122. European Social Survey [Електронний ресурс] : [Веб-сайт]. – Електронні дані. – 2007-2016. – Режим доступу: <http://www.europeansocialsurvey.org> (дата звернення 1.06.2017) – Назва з екрана.
 123. Taylor W. A. Change-point analysis: a powerful new tool for detecting changes [Електронний ресурс] : [Веб-сайт]. – Електронні дані. – 2000. – Режим доступу: www.variation.com/cpa/ (дата звернення 1.06.2017) – Назва з екрана.
 124. Watkins M. Monte Carlo for PCA parallel analysis (Version 2.3) [Електронний ресурс] : [Веб-сайт]. – Електронні дані. – 2008. – Режим доступу: www.softpedia.com/get/Others/Home-Education/Monte-Carlo-PCA-for-Parallel-Analysis.shtml (дата звернення 1.06.2017) – Назва з екрана.
 125. Wessa P. Free Statistics Software, Office for Research Development and Education [Електронний ресурс] : [Веб-сайт]. – Електронні дані. – 2017. – Режим доступу: <http://www.wessa.net/> (дата звернення 1.06.2017) – Назва з екрана.
 126. World Values Survey: the world's most comprehensive investigation of political and sociocultural change [Електронний ресурс] : [Веб-сайт]. – Електронні дані. – 2007-2016. – Режим доступу: <http://www.worldvaluessurvey.org> (дата звернення 1.06.2017) – Назва з екрана.

ДОДАТКИ

Додаток А

Таблиця А.1

Статистичне порівняння моделей з різною кількістю факторів

Модель	альфа Кронбаха	χ^2	χ^2/df	GFI	AGFI	RMSEA
1-факт.	0,67\0,74	1276\1584\ 2126(1907)	2,75\3,4\ 4,58(4,11)	0,63\0,81\ 0,74	0,63\0,79\ 0,71	0,07\0,084 (0,083)
2-факт.		1066\1544\ 1676(1504)	2,30\3,3 \3,62(3,25)	0,69\0,82\ 0,80	0,69\0,79\ 0,78	0,07\ 0,072(0,075)
Інд	0,71\0,70					
Кол	0,78\0,75					
3-факт.		1520(1367)	3,29(2,97)	0,83	0,80	0,068
Інд	0,70					
ГК	0,69					
ВК	0,64					
3-факт.		1537(1380)	3,33(2,99)	0,82	0,79	0,068

Продовження табл. А.1

ГІ	0,56					
ВІ	0,73					
Кол	0,75					
4-факт.		899\1444\	1,96\3,15\	0,75\0,83\	0,75\0,80\	0,06\
		1369(1230)	2,99(2,68)	0,85	0,82	0,063(0,061)
ГІ	0,67\0,48\0,56					
ВІ	0,74\0,76\0,73					
ГК	0,74\0,71\0,69					
ВК	0,68\0,67\0,64					

Примітка: показано результати Singelis та ін. [51] \ Gouveia та ін. [47] \ результати даного дослідження; в дужках подано результати після тесту Сатора-Бентлера; в усіх випадках ступені свободи (df) були наступні: 464 (для 1-факт. моделі), 463 (для 2-факт.), 461 (для 3-факт.), 458 (для 4-факт.); $p(\chi^2) < 0.0001$ в усіх випадках